

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	13
'Aho	Tūsite, 9 Sune 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA ‘O TONGA**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 13/2020 FAKATAHA****‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

‘Aho: Tusite 09 ‘o Sune, 2020

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO: 4.1 Lao Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga Ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2020/2021 –Lao Fika 5/2020 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘aho 30 Sune 2021 • Fakamatala Patiseti 2020/2021 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungau Fakapule’anga 2020/2021 – 2022/2023 4.2 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngoue mo e Toutai 4.3 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale
Fika 05	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea.....	9
Fakama’ala’ala ki he polokalama ‘aukai fakafonua.....	9
Toki tu’utu’uni Kapineti he Falaite fekau’aki mo e fakaava kau’āfonua	9
Kole ke ngāue Pule’anga ki he fo’i kongha hala motu ‘i Holopeka	10
Kole ki he Pule’anga ke fakalelei’i he vave taha fo’i hala pē ‘e taha ‘oku ngāue’aki Ha’apai	14
Talangofua Holopeka ki he tu’utu’uni Pule’anga ke ngāue’aki e hala fo’ou.....	15
Kole ke fakalahilahi me’angāue ki Ha’apai ke tokoni he ngaahi hala	17
Me’a e Sea	18
Vouti fika 5 Potungāue ki Muli	18
Tokanga ki he \$500 polokalama ki he misiona ‘i <i>Abu Dhabi</i>	19
Tali Pule’anga fekau’aki mo e patiseti ki he misiona ‘i <i>Abu Dhabi</i>	19
Tokanga ki he vā fengāue’aki mo Siaina he tokoni Taiuani ki Tonga ni.....	20
Tali Pule’anga ki he fehu’ia tokoni mei Taiuani	20
Tokanga ki he polisi ke fakatokanga’i ‘oku taha pe ‘a Siaina (<i>One China policy</i>).....	21
Tokanga ‘oku pelepelengesi ‘a e feme’a’aki pea ke fakapapau’i tu’unga vā Tonga mo Siaina	21
Poupou Tonga ‘oku taha pē ‘a Siaina pea ‘ikai kaunoa he’ene ngaahi me’a fakalotofonua.	21
Fakatonutonu ki he tokoni mei Taiuani ko e tokoni mei Siaina.....	22
Tokanga ki he tukuaki’i pule’anga kimu’a ko e fakafetongi tali visa kau Siaina ‘aki me’angāue mei Siaina.....	22
Tali Pule’anga ki he visa kau Siaina mo e ngaahi me’angāue mei Siaina.....	23
Fakamanatu ki he Pule’anga ‘a Noaue mo e kole ki ai ki ha tokoni valitā mai ki he tanu hala	24
Fakahā Palēmia kei fai alelea mo Noaue ki he tokoni valitā ki he tanu hala.....	25
Fakahā Pule’anga mahino ‘e tokoni mai Siapani loli valitā ‘e 3 ki he tanu hala.....	25
Fiema’u ke fakapapau’i ko e tokoni 6 kilu 5 mano mei Taiuani ‘oku hala	25
Fakapapau’i he Pule’anga hala e tokoni hā he peesi 64 ko e tokoni ia mei Siaina	26
Poupou ki he fokotu’utu’u ke fokotu’u ha ‘ofisi talafekau lahi ‘i Fisi.....	26

Fakamahino Pule’anga fua kotoa pule’anga Abu Dhabi ‘Ofisi Talafekau Lahi Abu Dhabi.	27
Fakamalo’ia ngāue he ngaahi misiona Tonga ‘i muli neongo si’isi’i ivi fakapa’anga faitokonia ‘aki nau ngāue	27
Tokanga ki ha ngaahi fokotu’utu’u Pule’anga ki he ngaahi misiona muli koe’uhi ko e fakatapatapai he fefolau’aki	27
Kole ki ha tokoni Pule’anga ki ha faingamalie nofo fonua ma’a e Tonga ‘i muli koe’uhi ko e COVID	28
Fakahā Pule’anga ‘oku fai ngāue ki he kakai Tonga tukuvakā ‘i muli	30
Kole ki hano tukumai ngaahi fonua muli hingoa & puipuitu’a kakai fakafoki fakapule’anga mai	30
Talanoa Pule’anga mo Nu’usila/Asitelelia ki hano tokoni’i kinautolu fakafoki fakapule’anga mai	30
Lolotonga feinga Pule’anga ke ‘ōmai Pule’anga ‘Amelika lēkooti kau tipota	31
Hoko atu alea’i Vouti Potungāue ki Muli.....	33
Tokanga ki he pole he fefakatau’aki fakavaha’apule’anga	33
Fakamamafa’i Pule’anga mahu’inga ‘i ai ngaahi ‘ofisi fakatipilometika Tonga ‘i muli	35
Ke fakatokanga’i ‘a e ngāue lahi fakahoko kau ngāue Potungāue ki Muli	36
Tokanga pe ‘oku fakakaukaua he Pule’anga mo ha ‘ofisi ‘i <i>Brussel</i>	37
Kole mei he kakai Tonga tukuvaka ‘i muli fekau’aki mo ‘enau visa fakalōloa.....	37
Tali Pule’anga ki he kole kāinga Tonga tukuvakā ‘i muli fekau’aki mo ‘enau visa	37
Tokanga ke fakaivia tafa’aki nau fakahoko ngaahi alea mo e ngaahi talitali kau folau mei muli	38
Fokotu’u ke fakaivia Potungāue ki Muli he ko ē monu’ia fonua mei he vā fengae’aki mo e ngaahi fonua muli	38
Fakahā Pule’anga ‘osi to’o pa’anga vahenga ki he ngaahi lakanga ‘atā tuku ki Fale Pa’anga	39
Fehu’ia Pule’anga pē ‘oku angamaheni ‘ave \$ vāhenga Potungāue ki Muli tuku ‘i Fale Pa’anga	40
Tali Pule’anga ‘oku ‘ave ki Fale Pa’anga e pa’anga koe’uhi ko e fa’a ngāue’aki ki he taumu’a kehe.....	40
Poupou’i ke tali Vouti Potungāue ki Muli.....	40
Vouti Fika 6 Kau Tau ‘Ene ‘Afio	40
Fakama’ala’ala he Vouti ‘a e Tau Malu’i Fonua.....	40
Fakamālō’ia ngāue fakahoko he kau sotia.....	41
Tokanga pē ‘oku vahe ‘ovataimi kau sotia.....	41

Poupou ki he fokotu'u ke 'ai ha 'apitanga tau 'i 'Eua.....	42
Fai ngāue Kōmiti ki he Ngaahi Mē'a Fakafokifa ki ha 'ovataimi kau sōtia	42
Poupou ki ha 'ovataimi kau sotia koe'uhi ko e ngāue mo e potoi ngāue nau ma'u he ngāue tokoni	43
Fiema'u fakama'ala'ala ki he ngaahi tokoni koloa mo e me'angāue ki he Tau Malu'i Fonua	44
Tali ko e ngaahi tokoni fakakautau pe ia 'oku fakataumu'a pe ia ki he Tau Malu'i Fonua..	44
Fokotu'u vakai'i Lao ki he Mahafu Tau koe'uhi ko e fokotu'u he Palani ngāue ke fokotu'u fale ngaohi 'anga mahafu	44
Fai ngāue ke monomono Lao ki he Naunau Mahafu Tau he 'oku ngofua Lao Sōtia e ngaahi mahafu	45
Fokotu'u pea poupou'i ke tali Vouti Potungāue ki Muli.....	45
Vouti 'Ofisi Palēmia.....	45
Fakama'ala'ala he Vouti 'Ofisi Palēmia	45
Tokanga ki he potupotu tatau pa'anga fakakatoa hu atu mo e pa'anga fakamole he vāhenga	46
Fakama'ala'ala 'oku peseti 53 peseti lolotonga fakamole ki he vahe kau ngāue he sēniti ngāue Pule'anga.....	47
Fakama'ala'ala ko e tokolahi taha kau ngāue 'Ofisi Palēmia ko e kau ngāue lēvolo ma'olunga	48
Fakama'ala'ala 'oku lahi 'a e pa'anga ia Fale Alea 'alu ki he ngaahi 'ofisi fakavāhenga....	48
Tokanga ki he meimei tatau ngāue fakahoko he Pule'anga pea mo e Fale Alea	49
Tokanga ke faka'aonga'i lelei kakai hotau fonua ki he langa fakalalakaka e fonua	52
Fakafiefia vakai ki he fakalalakaka kimu'a vā fengāue'aki 'Ofisi Palēmia mo e Tu'i	52
Tokanga ki he Va'a Fo'ou 'Ofisi Palēmia ki he malu fakafonua mo 'ene felave'i mo e sotia & polisi	52
Tali Palēmia ki he Va'a fo'ou ki he Malu Fakafonua	53
Fokotu'u ke tau me'afaitaa'i mo e me'a'anga kau Minisita taumu'a fakamalu'i pe.....	54
Tokanga ki he fakapa'anga ngaahi lakanga he 'Ofisi Palēmia pe fakafoki pē ki he PSC.....	54
Tali Minisita Pa'anga ki he fehu'ia ngaahi lakanga kei 'atā	55
Tokanga ke vahevahe tatau 'a e ngaahi faingamalie ma'u he kau ngāue.....	55
Fokotu'u ke tali Vouti 'Ofisi Palēmia pea na'e poupou'i	56
Vouti Potungāue Pa'anga	56
'UHINGA ki he hiki patiseti Potungāue Pa'anga kau ai kumi ha 'ofisi ki he teuteu langa Fale Alea fo'ou	57

Taukave Pule'anga 'ikai ha me'a 'e fūfū he 'Esitimeti	60
Kelesi.....	61
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki he Fale Alea 'o Tonga.....	62

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite 9 Sune 2020

Taimi 1010-1015

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ki he ‘Eiki Minisita Mo’ui ke tataki mai ‘etau lotu.

Lotu

(Na’e hoko atu failotu ‘a e Fale)

<005>

Taimi: 1015-1020

(kei hoko atu e lotu)

<007>

Taimi: 1020-1025

(hoko atu e lotu)

<008>

Taimi: 1025-1030

(Hoko atu hono hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui e Fale ki he ‘aho ni. ‘Aho Tūsute ‘aho 9 ‘o Sune 2020.

(Lele heni ‘a e taliui ‘a e Hou’eiki Memipa)

<009>

Poaki

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ngata’anga ē taliuí, ko e poaki ‘oku kei hoko atu pē poaki ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘e toko tolu ‘oku nau kei tukuvakā ‘i tu’apule’angá. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau Lotolotongá. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i Tupou VI. Tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Tapu pea mo e Pilinisi Kalauni kae’uma’ā e Hou’eiki e Fonuá. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá. Tapu pea mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kau Nōpelé. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí ...

<009>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Sea: ... Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ke u fakahā atu ‘i he pongipongi ni. Ko ‘etau ‘asenitā pē ena ‘oku kei tu’uma’u. ‘Eiki Palēmiá me’a mai.

Fakama’ala’ala ki he polokalama ‘aukai fakafonua

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’ú na pea ko u fakatapu pē ki he Hou’eiki Kapinetí pehē ‘eku fakatapu foki ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpelé pea pehē ‘a e fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. ‘Eiki Sea tau fakafeta’i kotoa pē ‘i he lava atu ‘a e tau fou mai ‘o fai fakamanatu e ‘aho ‘o e tau’atāina ‘i he uike kuo’osí. ‘A ia na’e toki fakamanatu ia ‘aneafi ke tau to e fakamanatu kiate kitautolu ‘a e koloa ko ia kuo, na’e foaki mei Fale Lahi ‘inasi ai Tonga kotoa pea ‘oku tau kei polepole ai ‘o a’u ki he ‘aho ni.

Fie fakahoko atu pē ‘a e fakamālō ki he Feitu’ú na Sea pea mo e kau takilotu e fonuá pea pehē ki he kakaí Tonga kotoa pē ‘i Tonga ni pea mo muli foki ‘i he lotu mo e ‘aukai fakafonua. Na’e lava ke fakahoko hono fakama’ú ‘o e ‘aukai ‘e he kau Takimu’a ‘o e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e kau Mā’oni’oni ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui ní pea pehē foki pea mo hono vete ‘o e ‘aukai fakafonua na’e fakahoko ia ‘e he kau taki ‘o e Siasi ‘Ahofitú. ‘I he māhina ko Siulaí ‘e fakahoko ‘a e fakama’u ‘o e ‘aukai fakafonua ‘e he Siasi Tokaikolo ‘ia Kalaisi pea ‘e fai ‘a e vete ‘o e ‘aukai he Siasi faka-‘Ingilaní. Pea ‘i he māhina ko ‘Akosí ‘e fakama’u ‘a e ‘aukai fakafonua ‘e fakahoko ia ‘e he Siasi Penitekosí pea ko e vete e ‘aukai fakafonua ‘e toki fakahoko ia ‘e he Siasi Konisitūtoné.

Toki tu’utu’uni Kapineti he Falaite fekau’aki mo e fakaava kau’āfonua

‘E toki fakahoko atu pē ‘e fakahoko ‘i he faka’osinga ‘o e uiké ‘a e *press conference* ‘i he ‘aho Falaité ‘a e fakaikiiki ‘o e Tu’utu’uni ‘a e Kapinetí felāve’i pea mo e tāpuni pea mo hono faka’atā ‘a hotau kau’āfonua. Ko e tu’utu’uni ko iá ‘e toki fakaikiiki atu ia ‘i he *press conference* ko iá pea ko e ‘omai pē he motu’a ni ‘Eiki Sea ‘a e vahevahe atu ke mea’i ‘e he Feitu’ú na pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ‘eiki ni ‘a e laumālie ‘o e lotu mo e ‘aukai fakafonua kuo fokotu’utu’u ‘e he Hou’eiki Kapinetí ke hokohoko atu pē ‘etau lotu mo e ‘aukai fakafonua ke tuku pē ‘etau falalá ki he ‘Otuá

ke ne malu'i 'a Tupou pea mo hono fonuá ki he kaha'ú. Ko ia pē ki'i fakahoha'a pea mo e lipooti atu ki he Feitu'ú na Sea. Mālō.

Eiki Sea: Fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmiá lipooti he pongipongí ní. Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Mālō e fataki e ngāue hotau fonua pehē ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga pehē ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí pehē ki he Hou'eiki Nōpelé pea mo e Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea ko u fokoutua hake pē ki 'olunga he pongipongi ni ki'i kole atu eni fakahoko mai mei he 'otu Ha'apai mei he vahefonua Līfuká. Ko e hala pē 'i Holopeká 'Eiki Sea 'oku fakahā mai he pongipongi ni 'oku toe pē 'a e mita 'e taha pea a'u ia ki he tafa'aki hala ko eni 'i he, 'a ē 'oku laine atu ai 'ū 'apí. Pea 'oku mahino foki 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ki'i hala 'oku lolotonga tofa mai 'i loto he tofi'a 'o e Nōpelé ka 'oku mahino mai 'oku 'i ai 'a e 'api 'Eiki Sea 'oku te'eki ai ke nau solova 'enau palopalemá pea mo e Pule'angá koe'uhí ke lava ke hū ai 'a e hala ko ení. Pea 'i he pongipongi ni 'Eiki Sea ko u ma'u pē ki'i fakahā mai mei he Pule'angá kuo 'osi solova e polopalema ko ení 'Eiki Sea. Ka ko u tui ko e solova mo'oní ko e fai pē ha a'u ki ai mei he ngaahi *ministry* ke a'u ki ai 'a e ni'ihí ko ē 'oku 'i he lakanga takí 'Eiki Sea ke nau fakapapau'i koe'uhí kae lava ke tofa e hala ko ení. 'Oku mahino pē foki 'Eiki Sea na'e me'a 'aki he Palēmiá 'i he 'aho ko iá 'oku mahino e tu'unga 'oku 'i ai e ki'i hala, 'a e hala lahí 'Eiki Sea 'oku motu, pea 'oku mahino 'a e ngāue ke fai ki aí ko e silini 'oku lahi. ...

<002>

Taimi: 1035-1040

Mo'ale Finau: ... Kuo u tui 'e ofi atu pē he miliona pē lau kilu kae lava ke fakahoko ha ki'i *returning wall* he tafa'aki ko eni ke ne ta'ofi 'a e tahi, he ko e solova ko ē ko ē hala ko eni 'Eiki Sea 'oku taha pē, mea'i pē 'e he Feitu'ú na. Moutolu ko ē 'oku mou me'a atu he ngaahi fonua muli, ko e taimi ko ē 'oku motu ai e ngaahi hala ko ē he matātahi, ko hono *solution* 'oku taha pē ko e *returning wall*, ke keli ke a'u ki he *base rock*, pea toki *fill out* mei tu'a.

Kole ke ngāue Pule'anga ki he fo'i kongā hala motu 'i Holopeka

Sea, ko e kole 'a e motu'a ni 'oku pehē ni 'Eiki Sea. Kole heni ki he Minisitā pea pehē ki he 'Eiki Palēmia ke fai mu'a ha'amou tu'utu'uni atu he 'aho ni ki homou Potungāue, ke 'omai pē ha ngaahi loli maka 'o hua'i ki he tafa'aki ko eni 'o hangē pē ko e founga angamaheni ne fononga mai 'aki 'i he afā 'e 3, tu'o 3 hono tanu 'a e founga tatau. Pea 'oku mahino pē 'Eiki Sea ko e founga ko ia he 'ikai ke ngāue ia. Ka ko e kole 'a e motu'a ni, koe'uhí ko e ongo 'api 'e 2 he tafa'aki ko eni ki 'uta, 'oku to e pē 'a e mita 'e taha pea motu 'a e hala ke fai mu'a ha tu'utu'uni he 'oku 'ikai ko ha fakamole 'oku lahi 'Eiki Sea.

'Oku 'i ai 'a e ki'i kautaha 'i Ha'apai mo 'enau me'angaue he 'aho ni. Ko e kole atu pē ke nau ō mu'a 'o 'omai ha maka 'o hua'i pē ko ha makamaka pea *pack* pē ia ke ne lava 'o ta'ofi mai e ki'i motu ko eni 'Eiki Sea. Mea'i he Feitu'ú na 'Eiki Sea, kuo 'osi e taimi afā, 'a ia 'e toki afā atu ia ki Nōvema, Tīsema 'o fāai atu ai. Kapau 'e fai hono ki'i monomono fakataimi ko eni, 'e ngāue pē ia mei heni ki Nōvema ka e lava ke haofaki e ongo 'api 'e 2 ko eni 'Eiki Sea 'oku na tu'u tailiili, to e pē mita 'e taha pea a'u ki he'ene 'ene motu. Ko hono 'omai pē loli maka ko eni pea kapau

leva 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini 'a e Pule'angá 'Eiki Sea. Lave'i 'e he motu'a ni 'oku tau 'i he fakamahamaha, loto fiemālie e motu'a ni 'Eiki Sea ke fakamafai'i pē maka.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea. Tapu pea mo e feitu'u na Sea. Fakatapu foki heni ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineta. Pehē foki 'eku fakatapu heni ki he Hou'eiki Nōpele. Fakatapu foki heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea, mālō ho'o laumālie lelei ki he pongipongi ni. Ka kuo u faka'amu pē Sea ke fai pē ha ki'i tali ki he me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga pea mei Ha'apai pea mo e faka'apa'apa lahi Sea ki he Fakafofonga ko eni. 'Oku ou tui Sea 'oku lolotonga fakahoko he Potungāue 'a e ngāue ki he hala ko eni pea ko e tu'u ko ē taimi ni Sea, kuo u kole atu pē ki he Fakafofonga ke tuku pē mu'a ki he kau ngāue ke fakahoko lelei honau fatongia. 'Oku nau 'osi mea'i, nau 'osi 'ilo lelei pē 'a e ngāue ke fai.

Mo'ale Finau: Sea, fakamolemole atu kae 'omai hoku taimi 'oku ke u malanga atu au pea toki malanga ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ki'i miniti pē taha ka u 'osi au ia

Mo'ale Finau: Sea, ko e fa'ahinga me'a eni ia he 'ikai ke tau taufonua kitautolu, ke malanga ha taha he'ene miniti 'e 10 pea tu'u hake leva 'a e Minisitā ia 'o malanga mai. Tuku 'ene malanga 'Eiki Sea, he koe'uhi ko 'emau 'i heni...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kaikehe Sea, ka u ki'i faka'osi ai leva au ia he 'oku mahino pē 'a e kole ia pea mei he Fakafofonga, ka 'oku 'i ai 'a e fiefia lahi he fengāue'aki. Ka ko e, Sea, 'oku lolotonga fai 'a e ngāue 'a e Potungāue ki he hala ko eni.

'Eiki Sea: Ha'apai 12. Ko ho fakamalanga ko ho kole ki he Pule'angá. Ko eni 'oku 'omai 'a e tali mei he 'Eiki Minisitā.

Mo'ale Finau: Sea, te'eki ke 'osi, te'eki ai ke u a'u au ia ki he 'osi 'eku fakamalanga Sea fakamolemole.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kaikehe 'Eiki Sea 'oku fai 'a e ngāue ki ai. Mālō.

Mo'ale Finau: Ko e 'uhinga 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, he kuo u 'osi 'ilo pē 'e au 'e tu'u hake 'a e Minisitā ko eni 'o 'omai, fai 'ene talamai 'oku lolotonga fai 'a e ngāue lolotonga fai e ngāue. 'Eiki Sea, ko e toki tā mai eni, 'oku 'ikai te u 'ilo 'e au Hou'eiki pē ko e ha e me'a 'oku fifisi ai, 'a e taimi 'oku mau 'oatu ai 'emau fiema'u ka mou ki'i fakama'uma'u hifo ke 'osi pea mou toki fa'iteliha ho'omou faitu'utu'uni.

Ko e anga ia 'etau ngāue 'oku pehē. Ko 'eku poini 'Eiki Sea, ko e tā mai eni 'a e 'ofisakolo miniti 'e 5, 'oku toe 'a e mita 'e taha, ko fē lolotonga ngāue 'oku fai?. Ko e poini ia 'oku 'oatu Hou'eiki, tau fakamokomoko. Ko 'eku kole Minisitā, fai e ngāue ko ia he 'aho ni, kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini pea te u fetu'utaki au ki he tama 'oku 'i ai e loli mo e me'a ke nau ō nautolu 'o fai e ngāue.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, kole ke u ki'i fakatonutonu atu 'a e Fakafofonga ko eni.

'Eiki Sea: Me'a mai Minisitā Pa'anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. Kuo u kole atu ke fai pē ‘etau kole, tuku e lau ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha silini ‘a e Pule’angá. ‘Oku mou ‘osi ‘ilo’i pē ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘a e fonua ke ‘u ngāue’aki ko eni. Pea ko eni na’e ‘osi me’a atu ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngāue ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai. Mālō ‘Eiki Sea.

Mo’ale Finau: Sea, Kapau ko e tali e, fiemālie au ki he tali, ‘oku ou fiemālie ki he tali. Minisitā kapau ko e tali ia, mālō. Kuo u kole atu Minisitā MOI, fai ‘a e ngāue he ‘aho ni.

<003>

Taimi 1040-1045

Mo’ale Finau: ... ko e me’a eni ‘oku ui ko e *priority*. Ko e *priority* Sea, ko e me’a ko e *need* ‘oku nofo ‘i he *category* ‘o e *need*. Ko e ‘aho eni ‘e tala ai...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ‘ai ke u ki’i fakatonutonu ‘a e Fakafofonga.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngoue.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e fakatonutonu ‘a e Feitu’u na, kole atu ko ‘eku fakatonutonú, tuku fa’a ‘ōmai ‘a e me’a ‘a e ‘ofisakolo, ‘ikai ke tonu ia, ‘aki eni Sea ke ke me’a ki he me’a ko eni ka u ‘oatu ke mahino ki he Feitu’u na. ‘Oku ke me’a ki he me’a ko ē na’e hoko ki he Fakafofonga fika 7, fika 8, si’ene me’a mai ko e me’a ange ‘a e ‘ofisakolo, tā ko ē na’e ‘i ai ‘a e fehalaaki ‘a e fema’uma’u ia ‘oku ‘ikai ke tonu ‘a e me’a ko ia, mahalo ‘e tonu ange me’a ‘oku ‘oatu ‘e he Minisitā, he ‘oku ‘i ai ‘a e Potungāue ai Sea, ke fai ‘a e ngāue. ‘Ai pē ‘o ki’i vakai’i ‘a e me’a ‘a e ‘ofisakolo ke ki’i tonu ange ia pē ‘oku tatau mo e me’a ko ena ‘oku ke ‘ōmai ki he Fale ni, he ‘oku totonu ke ke mea’í kā ‘i ai ha me’a ‘oku hoko ‘i he fonua ni, totonu ke tokanga ‘a e Pule’angá ia ki ai ke fai ‘a e me’a ko ia ki he kakai ‘o e fonua. Mālō.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā. Mālō ‘a e akonaki lelei. Sea kuo pau pē ke mau ‘oatu ‘e mautolu ‘a e le’o ‘o e kakaí, kātoa ko tautolu ‘i he Fale ni, ‘ikai ke tau haohaoa mei he fai ‘a e fa’ahinga malanga ko eni, mahalo ko e tu’o fiha eni hono ‘ohake ko e me’a na’e fanongo ai ‘i he hā, ko e poini ‘oku ou ‘oatú ‘Eiki Sea, ko e ‘ofisakoló ko e *point of contact* ia hoko mai kia kimautolu kau Fakafofonga. Pea ‘oku ‘i ai ‘enua totonu ke nau ‘ōmai ke ‘ohake ha *emergency*, ha fa’ahinga fiema’u ‘oku vivili, ko e fiema’u ko eni hala Holopeka te u talaatu Hou’eiki, ko e *priority number one* ia ‘a’aku ki hoku vāhenga, fika ua ki ai ‘a e ‘āhangá, pea toki hokohoko atu ‘a e *foreshore* mo e ngaahi me’a ko ia. Ko ia ‘oku ou kole atu Hou’eiki, mou Pule’anga, ko e Pule’angá hangē ha fatongia ha tamai, ‘oku kātaki, ‘oku fanongo. ‘Oku ou kole fakamolemole atu Hou’eiki.

‘Eiki Palēmia: ‘E ‘Eiki Sea, ‘oku ou ki’i kole pē ke u ki’i fehu’i ange pē ki he Fakafofongá. Na’e, ‘oku ou manatu’i pē ‘a e taimi ko ē na’a mau ō ai ‘o vakai ko ia ‘osi ko ē ‘a e afá, pea mau ō atu foki ‘oku, na’e ‘osi tohi foki ‘a Tino ia pea ‘osi ai pē ‘a e ‘osi ‘i ai pē hono pa’anga ‘o’ona ia, pea na’e ‘osi ‘i ai pē pea mo e *contractor* ia ki ai, kā koe’uhí foki ko e Kōviti, pea ‘oku tau tolonga mai ai. Pea na’e ‘ai leva ke ‘ai ki’i fo’i hala fakataimí, na’a mau ‘i ai pē mo e ‘ofisakolo, ‘o mau talanoa mo e ‘ofisakolo. Ko ‘eku fehu’i pē ki he Fakafofongá, pē na’e to e ‘i ai ha lau ‘a e ‘ofisakolo ki he ki’i fo’i hala fakataimi mo e hā ‘a e me’a ‘oku toe ai, pē na’e tokanga pē ia kimu’a ki he fo’i hala lahi. Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Palēmia. Sea 'oku ou ongo'i laumālie 'o e Palēmia 'i he 'aho ní, ko e laumālie eni 'oku tonu ke tau lele 'aki, laumālie 'aukai, 'ikai ke me'a hake 'a e Palēmia ia 'o me'a hake pē 'o to e 'eke mai pē 'oku fēfē ē. Hou'eiki Minisitā, ko hono 'uhinga ia ho'omou nofo 'i he sea, kā mau nofo atu 'i hení. 'E 'Eiki Palēmia ko 'eku talí 'oku pehē ni, 'oku fihia 'a e ki'i hala Holopeka ki he fo'i 'api pē 'e taha, taha pē, na'e pehē fo'i 'api pē 'e taha ke solova, ke nau loto lelei pea 'alu leva 'a e hala 'o a'u, 'e lava leva 'a e 'alu ia 'i ai, ko e ki'i fo'i kole ia ko eni, ko e 'uhingá ke 'oua na'a motu 'a e hala ko eni ko hala lahi, ko ia pē. 'a ia mahalo ko ha loli maka pē mahalo na'a a'u 'o nima pē ono pea *pack* pea tuku ia ai. Hou'eiki pea toki kumi 'e moutolu 'a e lau miliona ke toki fai atu ia 'amui, kā ko e si'i tangi mai 'a e 'api ko eni 'api 'i he ve'e tafa'aki Hou'eiki mou 'ofa mai, mou fakamolemole 'ai ki'i loli maka ki ai he 'aho ni, pea tu'u 'a e motu, ko ia pē.

Veivosa Taka: Sea ko eki'i kole pē ki he Fakafofonga keu ki'i tokoni. Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'E 'Eiki Sea 'oku mahino pē ki he motu'a ni 'a e faingatāmaki kuo me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'o Ha'apai 12, pea 'oku ou fakamālō ki he Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'oku ou vakai atu pē 'Eiki Sea 'oku ne to'o 'ene telefoni 'o telefoni, ki Ha'apai. Pea 'oku ou tui 'oku 'ikai keu lave'i 'a e tali mai mei Ha'apai, kā 'oku ou fakatokanga'i pē 'ene pehē lingi 'ene fu'u maka 'i he taimi ni 'i Holopeka. Pea 'oku ou tui ko e fakamālō ia 'oku ou fai 'oku mo'oni pē si'i fakatangi 'a 12, he ko e lave ko ē ko ē 'a e punake, ko e mamahi ko ē 'a 12 kā 'oku ou mo'ua ai foki. Pea 'oku ou tui ko e fakamālō atu ia ki he Pule'angá, mou fakamolemole kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fakahoha'a kuo tō fefeka, ko e 'ātunga ia 'o e si'i fie tonu, he ko e 'uhinga pē ko e hiva ko ē ko ē 'a Tu'imala...

<005>

Taimi 1045-1050

Veivosa Taka: ...Ko e fie tonu pē ki Fale Lahi, pea 'oku ou tui ko Fale Lahi, si'i kāinga 'o Ha'apai masiva, pea 'oku ou tui Hou'eiki Minisitā, ko e me'a 'oku ou ifo'ia ai 'i he mamata ki he ongo Minisitā Polisi, Minisitā Ngoue mo e Toutai, fongofonga ola pē 'oku nau malimali pea 'oku ou tui kuo fiefia, kae pehē ki he Minisitā Ako. 'Oku ou fakamālō atu 'Eiki Minisitā Sōtia, ho'o laumālie mo ho'o fanafana me'a hake ki he Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi pea 'oku ou fakamālō atu kuo ma fiemālie 'i he ngaahi lelei kuo ma a'usia, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ha'apai 12 'oku toe pē ho'o miniti 'e taha.

Mo'ale Finau: Sea ko 'eku fakamālō pē 'a'aku, fakamālō ki he Palēmia mālō hono taki 'o e fonua ki he me'a fakalaumālie, Sea. Ko e mo'ui 'anga 'o e fonua ko eni ko e lotu, pea 'oku ou fakafeta'i neongo 'etau kehekehe 'etau *value* mo e *principle*, ko 'etau hū mai ki he Fale ko eni 'oku makatu'unga 'etau kehekehe 'i he 'etau ongo'i pē 'a e kakai 'o e fonua. Kā ko 'etau hū kitu'a, kuo pau ke tau fekumi kia Sihova, ko hotau hao'angá ia. Hangē ko e ki'i fakalaulaunoa na'e fai atu 'e hoku tokoua, 'oku ou tui pē te mo tokangaekina 'a e ki'i hala ko eni, kae pehē ki he hala ko eni ko ē 'oku tofa, pea ko ene lava ia 'oku ou tui ko kimoutolu fakamālō 'a e kakai he ko homou kuonga mo homou taimi, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō, me’a mai ‘Eiki Nōpele Ha’apai.

Kole ki he Pule’anga ke fakalelei’i he vave taha fo’i hala pē ‘e taha ‘oku ngāue’aki Ha’apai

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. ‘E ‘Eiki Sea kātaki kau ki’i poupuu atu pē ki he kole ‘oku fai, pea mo e kole ki he ‘Eiki Minisitā kae’uma’āā ‘a e ‘Eiki Palēmia, ke ‘ai mu’a ke na’a lava atu ki he vave taha ‘aho ni, he ‘oku ou fie fakamamafa pē au hangē ko ‘eku lave Sea, fo’i hala pē eni ‘e taha ‘oku ngāue ‘aki ‘e Ha’apai, mei Kauvai Foa mo Kauvai Hā’ano ki Kolo pea mo e Pangai ki he ongo Kauvai ko ē, kā ko e kole pē mu’a ‘Eiki Minisitā na’a lava ke ‘ai mu’a ‘a e me’a ‘oku kole atu, he ko ē ‘oku ha’u ‘a e fo’i hala fakataimi ‘o poloka ia ‘i he ‘api tukuhau ko ē, pea mei motu mo e hala ko ē, Sea fiema’u ke ‘ai he kā leleaki’i mai ha taha mei Kauvai Foa ki falemahaki ‘i he fo’i lele atu ko eni, kou tui ‘oku fu’u fiema’u ke ‘ai ‘a e hala ke ngāue mo si’i ngāue ‘aki pē ‘e he fānau ako, mei he tafā’aki ‘e taha, mo e tafā’aki ‘e taha ‘i he fefononga’aki. Ko ia pē ‘a e ki’i poupuu atu pē Sea mo e kole fakamanatu atu pē ‘Eiki Minisitā, fakahoko mu’a ‘i he vave tahā ke ‘ai ki’i monomono fakataimi ko ē he ‘oku fo’i hala pē eni ‘e taha ‘oku ngāue ‘aki ‘e he vahefonua Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea. Tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea.

Sea ka u ki’i fakahoha’a atu ai leva ‘i he me’a ko ia na’e fokotu’u hake ‘e Ha’apai 12. Sea na’e kau atu ‘a e motu’a ni ‘i he lele atu ‘i he ‘a’ahi ko ia, pea ko e me’a ko ē na’a mau hanga ‘o fakatokanga’i ai he na’e pehē ‘e he tokotahā ko ē ko e ‘enisinia ia ko ē ‘a e *MOW* ke ki’i ta’ofi fakataimi he ‘oku ou tui ko e ngāue lahi ia ‘e fakahoko ki he ki’i kongā hala ko ia, he ‘oku ha’u ia pea ava ‘i lalo mahalo pē na’a to e fakatu’utāmaki ange.

Mo’ale Finau: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea. Tapu mo e Feitu’u na. Ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Sea ‘oku pehē ni. Na’a ku kole au ia ke ‘ai, na’e ‘ikai ke u kole au ia ke ta’ofi, ha’u ia talamai ke ta’ofi. ‘Oku ou pehē ‘e au Sea, ko e fokotu’u eni ia ‘a e motu’a ni, ‘oku ‘i ai ‘eku totonu ke u kole atu kā ‘oku hiki ‘etau tōpiki mo ‘etau *issue* he ‘oku ‘osi me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘Eiki Sea, ‘o ne ‘omai ‘a e tali ‘oku fakanonga ia ki he motu’a ni, hā ‘a e me’a ‘oku to e vaku hake ai. ‘Oku ou kole ki he ‘Eiki Palēmia ako’i ‘Eiki Palēmia ē ni’ihi kapau leva kuo solova ha palopalema ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō mu’a ‘Eiki Sea ka u ki’i fakahoha’a atu ai pē Sea, kuo ‘osi ‘ene fakatonutonu ‘ana ia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai, ka u ki’i fakatonutonu ē Fakafofonga, fakamolemole pē ‘Eiki Minisitā. Ko ‘eku fakatonutonu ‘a e Feitu’u na ko e hala ko eni ke ke mea’i pea mea’i ‘e he kakai ‘o e fonua ni, hala eni ‘oku meimei kau ‘i he motu kā hoko ha matangi. ‘Oku ou manatu’i lelei ‘a e hala ko eni, mahalo ko e motu tu’o tolu mahalo eni ‘a e hala ko ia, pē tu’o fā. ‘Oku ‘i ai ‘a e mo’oni ‘a e Minisitā, ‘oku ‘i ai ‘a e mo’oni ‘a e motu’a ko eni ‘a ia na’a ne vakai’i pea ne fakakaukau ke ‘ai ha ngāue ke tu’uloa. Me’a ko ē ‘oku ke kole Fakafofonga he ‘ikai ke fiema’u ia ke ‘ai pē pea ‘osi ko ia to e tō mai pē ha matangi pē ‘i Sepitema, pē ko fē ha māhina, pea to e to’o ‘a e fo’i hala te tau palopalema ai. Mahalo na’a ‘oku mo’oni ‘a e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a

e Minisitā, he ko ena na'a nau me'a atu nautolu he 'aho ko ia na'e fai ko ē saikolone, Sea 'o me'a ki he me'a ko ia, 'ai ke 'uhinga ke tu'uloa 'a e fo'i hala, he 'oku mo'oni pē ia 'oku ki'i tu'u faingata'a...

<006>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Ngoue : .. ka 'oku mo'oni e me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai, tonu ke fai ha ngāue ki ai. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Mālō Sea. Sea kae tukumu'a ke u fakakakato atu 'eku fakahoha'a. 'Oku ki'i hoha'a foki 'a Ha'apai 12, he 'oku to e *architect* pē foki, pea toe *chief engineer* mahalo ki he *MOI*, he anga ko eni 'o 'ene fakahoha'a na'e faí. Sea, kae tukumu'a ke u 'oatu 'a e fo'i fakakaukau ko ia na'e ..

Mō'ale Finau : Ki'i fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Fakatonutonu eni 'a Ha'apai 12.

Mō'ale Finau : 'Uluaki e fakatonutonu 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko ha *architect* au. Ko e me'a eni 'oku fai ai e fakatonutonu eni Sea 'oku 'oatú, he ko e fo'i *fact* 'oku ne 'omaí, ko e *opinion*. 'Uluaki 'oku hala ia, pea 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au ha faka'ilonga *architect*. Ko hono uá, 'oku hangē 'oku ne 'ai ke ne fakamatalili ki he kakai Ha'apai. 'Oku ne mea'i, 'oku lahi e kakai 'i Niua, mo e kakai Ha'apai heni. 'Ita lahi e kakaí, tuku foki hono faka'ita'i e kakaí, 'ai atu e me'a 'oku mahu'ingá kae fakama'ama'a'i. Tukuange 'Eiki Sea, tau hiki e tōpiki he kuo 'osi 'eku *issue* 'a'aku. 'Osi me'a mai e Palēmiá 'e fai e ngāue he 'ahó ni. Ko e hā e 'uhinga 'oku to e tu'u hake ai e fānau ia ko eni, 'ai e *PM* ke ne hanga 'o fakafih'i, 'a e *issue* 'oku 'osi hanga 'e he Palēmiá 'o solová?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea, 'uhinga foki 'emau tu'ú ko ē 'uhinga ko e ta'emahinó, ko e me'a ia 'oku mau toe tu'u hake ai, ke fakamahino, na'e laumālie 'a e Palēmiá ke ngaahi e hala fo'ou, ko e 'uhingá ke fakataimi ai 'a Ha'apai. Pea 'oku ou tui 'oku tonu ko e me'a ia ke faka'apa'apa ki ai. 'Ikai ke ngata ai Sea, ko e ngaahi halá, tokotaha eni na'a ne hanga 'o ..

Veivosa Taka : Sea, ki'i kole tokoni pē.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā, ko e kole tokoni mei Ha'apai 13.

Lord Tu'i'āfitu : Kole mu'a ke u ki'i tokoni ki he feme'a'akí he ko e me'a ia 'oku kau tonu mo e tofi'a e motu'á ni.

'Eiki Sea : Me'a mai e 'Eiki Nōpele Vava'ú.

Talangofua Holopeka ki he tu'utu'uni Pule'anga ke ngāue'aki e hala fo'ou

Lord Tu'i'āfitu : Sea tapu mo e Feitu'ú na, ko e mahu'inga 'aupito 'a e feme'a'akí ni fakamolemole, 'a e fefononga'akí. Ko e me'a ki he ki'i kolo ma'ulalo ko eni, mau talangofua kakato pē kimautolu ki he tu'utu'uni 'a e Pule'angá ki he hala fo'ou. Hangē ko e maumau ko eni kuo hoko ki fefononga'aki he Hala Holopeká, mau tali lelei pē. 'Oku 'ikai ke mau lava 'e mautolu 'o to e fai ha me'a ki natula. Ka ko e me'a 'oku fai e tokanga ki ai 'e Sea, hangē ko e me'a 'a e kau Fakafofonga mei Ha'apaí, kuo fai mai eni ia 'a e maumaú ia, pea 'osi 'a e konga ia 'a e Pule'angá, 'a e hala pule'angá mo e matātahí, kuo faai mai eni 'a e maumaú ia, ki si'i feitu'u 'oku fai ai 'a e fokoutua 'a e mātu'á 'i he kekelele e tofi'á. Ka ko e fakatangi 'oku fai 'e he Fakafofonga Ha'apaí, ha ki'i loli maka pē he fakavaivaia'i atu pē e tahí. He kuo kamata ke ha'u 'a natula ia, kuo ha'u ia ki he si'i me'a, 'a ē kuo hoko 'i 'Eua he taimí ni, ke fai ha fehikitaki hangē ko ia ko Niuatoputapú. Pea 'oku manavasi'i 'a e motu'á ni, na'a 'i ai ha palopalema ki he si'i kāinga nofo ofi ki tahí. Ka ko hono fakakātoá Sea, mau talangofua kakato pē kimautolu ki he tataki pea mo e ngāue 'a e Pule'angá. Kapau 'e lava he 'ahó ni 'Eiki Minisitā Ngaahi Potugāue Lalahí, fakafeta'i. Ko e ki'i helepelu'i pē, ke ki'i ta'ofi atu 'a e fu'u ivi ta'emata'ofi 'o e tahí. Ka ko e me'a ki he hala fakataimí 'Eiki Palēmia, mau poupu kakato atu ki he ngaahi fatongia 'a e Pule'angá, 'i he mahu'inga 'o e fetu'utaki 'i he vāhenga 'o Lifuká. Ko ia pē fakahoha'á Sea mālō, ka tau hoko atu.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Fale 'eikí ni.

'Eiki Sea : Ha'apai 12, ko ho'o tokoni ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā ko 'ene taimí eni.

Veivosa Taka : Ko ia.

'Eiki Sea : Me'a mai.

Veivosa Taka : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, kae 'uma'ā 'a e Fale 'eikí ni. 'Eiki Sea, ko 'eku ki'i tokoní pē 'aku, ki he me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Fakalotofonuá, 'oku mau poupu mautolu ki he me'a ko iá. Ke tuku ha taimi, ke fakalelei'i ke mālohi. Ko e kolé, hangē ko e kole ko eni ko ē ko ē 'a e fa'a me'a 'oku fa'a me'a 'aki 'e he 'Eiki Minisita Mo'uí, ki'i *first aid*, ko e ki'i me'a ia 'oku fai ai 'a e kolé, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ko 'emau pehē 'oku mau fie potu atu 'e Hou'eiki. Ko 'emau si'i kole pē eni ia, ko e anga eni ia 'a e tautapa 'a e melemo. Ha me'a pē ke lave ai, kehe pē ke mānava. Ka ko ia 'e 'Eiki Minisitā Fakalotofonua, laumālie lelei pē. 'Oku tonu ho'o me'á, ko e ki'i kolé pē eni ia ke fakamo'umo'ui 'aki mautolu ke mau a'u ki falemahaki. Pea ko e 'uhinga pē ia e ki'i tokoní, mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālié.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Mālō Sea, Sea ko u kole fakamolemole pē au ia, 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga 'o e motu'á ni, ka ko 'eku tu'u pē 'aku ia 'anenai 'o fakamahino 'a e 'a'ahi ko ia na'a mau fakahokó, pea mole ke mama'o ha 'ai ke ta'ofi ai...

<008>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ko u tui Sea ko e ngāue lelei ia. Ko e 'uhinga ki hono kapau ko ia pea ko e founá ia. Si'i 'oku hangā ha lingi lolo ki ha tahi peaua he taimi na'e me'a mai ai Fakafofonga Nōpele ka ko u tui Sea ko e fakakaukau lelei kuo 'omi pea 'ikai ke ngata ai 'oku 'i he tofi'a ia 'o e Nōpele ko eni kae hangē ko e me'a ko ē na'a ku fakahoha'a ki ai ka lava

lōua e ongo fo'i hala ko eni ongo Fakafofonga ko u tui ko e koloa lelei ia ma'a Ha'apai. Ka hake e *tsunami* hola moutolu 'i 'uta. Pea kapau 'e 'ilo angé 'oku afā, hola he hala ko ē 'i 'uta. Ka ko u tui mahalo na 'oku fai e ngāue ki ai pea ko u tui ko e fakakoloa ia 'e Sea. Pea ko u poupou atu ki he fokotu'u ko ia 'a Ha'apai. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea pehē foki 'eku fakatapu heni ki he Fale 'Eiki ni pea ko u kole fakamolemole atu Sea he to e tu'u tu'o ua hake ka ko u faka'amu pē 'Eiki Sea ke fakahoko atu 'e lava atu e tamaiki he 'aho ni 'o tuku atu 'a e fo'i maka hangē ko e kole ko eni ko ē pea mei Ha'apai, ko u kole atu pē Sea 'oua, 'oua mu'a te nau fa'a tuputāmaki, kole lelei pē kapau ko e si'i me'a 'oku nau fiema'u pea nau fakahoko mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha kovi he kolé Sea ko e me'a lelei e kole pea ko e me'a lelei e tokoní pea ko eni 'e lava atu ki ai e, 'a e Potungāue 'o tuku atu ha fo'i loli maka ki he feitu'u ko eni ko ē na'e fai ki ai e kolé. Mālō Sea.

Mo'ale Fīnau: Sea fakamolemole Sea. Sea ko u ki'i tu'u pē au ki'i miniti pe 'e taha 'ikai ke fai ha tuputāmaki. 'Oua mu'a te tau fa'a ngāue'aki e fo'i lea ko ia he Fale ni. Ko e 'uhinga ko hono 'oatu pē ia ko e tuputāmaki 'oku pehē he kakai 'oku tau kē. Ko e anga pē kole Sea pea kole fakamolemole pē au ki he Minisitā kapau kuo hala ongo atu kuo fai ha me'a pehē ka 'oku 'afio hifo 'a Sihova. 'Ikai, ko e 'ofa 'oku 'ia tautolu kotoa pē ko e kole pē 'oku fai pea 'oku pule pe Hou'eiki Minisitā he ko homou ngāue, ko homou taimi ko e 'ofa ki he fonua ko e silini ia 'o kimoutolu pea kapau kuo ngali le'o lahi e kolé, Sea ko u fakafoki atu na'e 'ikai ke 'i ai ha'aku 'uhinga mo ha laumālie kehe. Ko e anga pē ia 'o e ngāue, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Tongatapu.

[Kole ke fakalahilahi me'angāue ki Ha'apai ke tokoni he ngaahi hala](#)

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea mālō ho'o laumālie lelei ki he pongipongi ni. Tu'u pē au ke u kole ki he 'Eiki Minisitā ke ki'i fakalahilahi 'a e me'angāue 'o tuku ki Ha'apai neongo e tanu ia ko ena he 'ikai pē, te ke palopalema pē 'a Ha'apai ia 'i he ta'u ki he ta'u 'i he fo'i hala pē ko ia mo e ngaahi feitu'u pē ko ena 'o Ha'apai ke 'uhī ko 'ene hoko e ngaahi me'a ko eni 'oku malava pē ke fai e ngāue. Neongo e kau poto ke ōmai 'o fai e ngāue ko ena 'i Ha'apai 'e kei palopalema pē ia ka ko e me'a ke fakalahilahi e me'angāue ke 'uhī ko e taimi 'oku fakatangi mai ai e kāinga 'oku malava ke fakahoko, mālō ko e 'uhinga pē ko e tu'unga fakanatula 'o e 'one'one mo e maka 'i Ha'apai. Pea ko e neongo e kau poto ko ena e kau 'enisia mo e me'a ke ōmai 'o 'ai he 'ikai pē ke lava, lava ha me'a mālō.

'Eiki Sea: Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e ki'i me'a makehe pē eni ko e toki 'ohake pē ke kau atu ai pē he me'a 'a e 'Eiki Minisitā, 'oku mahino ki he motu'a ni 'a e fakamole pea mo e faingata'a. Ko Nomuka 'Eiki Sea ko e hala ko eni ko ē ko ē 'oku fononga ai e kāinga ki falemahaki pea mo 'Api Polisí ko e tafa'aki ko ē ko ē 'e tahá 'oku fa'itoka ia pea ko tahi 'oku fa'a 'i ai e fonongá ko e fakafuofua 'oku 'omai kia au fute pē ia 'e ua

‘a e fo’i tafa’aki ko ē hala ko ē ‘i ‘Api Polisi pea mo falemahaki ka ko u tuku atu pē ki he ‘Eiki Minisitā ke ne, ko u tui pē ‘oku ‘osi a’u mai e ngaahi līpooti ‘ene kau ngāue ka ‘oku lolotonga ‘i ai ‘ene kau ngāue he taimi ni ka ‘oku ou tui ko e ki’i fakahoha’a atu pē fekau’aki pea mo e ki’i fakatu’utāmaki ko ia ‘i he luu he vāhenga mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u tui ‘oku ‘osi fakafiemālie pē e tali na’e ‘omai mei he Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi kole atu ke tau liliu ai pē ‘o Kōmiti Kakato.

(Liliu ‘o Kōmiti Kakato – 10am)

<009>

Taimi: 1100-1105

Me’a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e ‘afio ‘a e Ta’ehāmaí hotau lotolotonga. Tapu mo e Tu’i ‘o Tonga. Kole ai ke u hūfanga atu he tala fakatapu kakato ‘a e ‘Eiki Sea ‘a e Fale Aleá kae ‘atā mu’a ke fakakakato he motu’a ni vaivai fatongia ko eni. Kamata ‘etau ngāue pea ko u hūfanga atu ai pē he ngaahi laumālie ‘o e ‘aukaí mo e lotu lelei na’e fai he ‘Eiki Minisitā e Mo’uí ‘a e mahu’inga ha laumālie lelei he ‘ikai te tau ‘alu hē ai ‘i he hala ‘o ‘etau ngāue. Tataki ‘a e ‘Otuá he ‘ikai te tau masiva ai hangē ko e ‘uhinga ngāue fakaenatula ‘oku maumau’i ‘etau nofó. ‘I ai pē ngaahi fakahinohino mo e tataki ‘a e ‘Otuá ‘i he lelei ‘Ene ‘ofá ‘i he ‘etau nofo ki he ‘Otuá hono tataki ‘oku toka ki ha tangata.

Ko ia ai ko u kole kuo ofiofi ‘etau taimí tau hoko mu’a ki he ‘etau vouti hokó. ‘Oku kei toloi pē foki ‘a e Vouti e ‘Atita Senialé ki he ‘ene ngaahi ‘ū palani mo e ‘ū ngāue mahalo e fou mai ai he ngaahi Kōmiti Tu’uma’ú pea ‘oku ‘i he Sea ‘Eiki Sea pē ia e Fale Aleá. Ka ko u kole ki he, tau hoko mu’a ki he Ngaahi Ngāue ki Mulí ‘a e *Ministry of Foreign Affairs* ‘a e ko e vouti hono nimá ia. Kole ki he ‘Eiki Palēmiá ke me’a mai.

Vouti fika 5 Potungāue ki Mulí

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’ú na pea tapu mo e Hou’eiki e Kōmiti Kakató. Mea’i pē na’e ki’i kamata atu pē ‘i he uike kuo’osí ‘a e fakamatala atu ki he Patiseti ko eni ‘a e Potungāue ki Mulí. Ko hono mo’oní ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u liliu fēfē ia ‘i he Patisetí. Ko e 2018/19 na’e pa’anga ia ‘e 10.66 miliona. Ko e ta’u ní 2019/2020 ko e pa’anga ‘e 11.02 miliona. Pea ‘i he ta’u ko eni tau hanga atu ki aí ‘i he 2020/2021 ‘oku to e ki’i holo hifo ia pa’anga pē ia ‘e 10.41 miliona. Pea ko e, ko e tu’u ia ‘a e Patisetí ‘oku ‘i ai pē ‘ene ki’i *revenue* foki he ‘oku kau foki pea mo e *Immigration* ‘i he potungāue ko ení. Pea ko e fakafuofua ko ē ki he ta’u ko ē ‘e tolu ko eni kuo maliu atú na’e 4.1 miliona ‘i he 2018/2019 pea 2019/2020 na’e fakafuofua ki he 4.5 miliona. Ka ‘i he ta’u ko eni ‘oku tau hanga atu ki aí ki he 2020/2021 ko e 2.12 miliona pē ‘oku fakafuofua’i ke ma’u mei aí ‘a e, he tau tafa’aki ko ia ‘a e *revenue*.

Fatongia foki ‘o e potungāue ko e tokanga’i hotau ngaahi vā pea mo mulí pea mo e tokanga’i ‘etau ngaahi me’a faka-*immigration* ki he fefononga’akí. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama ai ‘e nima ‘i he

potungāuē pea ‘oku vahevahe ai ‘a e polokalama ‘e nima ko iá ki he kupu ‘e 16. ‘A ia ko e kongā ko ē ‘uluakí ki he ‘ofisi pē ia ‘o e Minisitā pea ko hono kongā hono uá ko e ‘ofisi ia ‘o e CEO. Ko hono tolú ko e tokanga ia ki he ngaahi me’a faka-potungāuē *Corporate Services*. Fā ko e *Foreign Policy* ko e nimá ko e misiona ia ko ia ki Lonitoní. Ko hono onó ko e misiona ia ko ē ‘i Kenipelá. Ko e fitú ko e misiona ia ko ē ‘i Niu ‘Ioké. Valú ko e misiona ia ‘i *Beijing*. Hivá ko e misiona ia ‘i *Tokyo*. 10 ko e misiona ia ‘i *San Francisco*. 11 ko e misiona ia ‘i ‘Okalaní. 12 ko e misiona ia ‘i Honolulu pea ko e 13 ko e misiona ia ‘i ...

<002>

Taimi: 1105-1110

‘Eiki Palēmia: ... *Abu Dhabi*, pea ko e 14 ko e misiona ia ‘i Siniva, ko e 15 ko e *Immigration* ia pea ko e 16 ko e me’a ki he Tauhi e Ngaahi Vā, *Protocol Services*. Toko 86 ‘a e ngāue, ka ko e tu’u ko ē he taimi ni ‘oku toko 56 pē ‘a e kau *active post* ‘oku ‘i he Potungāue pea ‘i ai mo e ngaahi *unestablished post* ‘e 30, ‘oku ‘i ai e ngaahi *staff* ‘i he ngaahi misiona ko ē ‘i muli. Pea ko e fakakātoa ko ē ‘o e Patiseti ‘oku ‘i he 10.3 *cash* ‘a ia ‘oku fakapa’anga. Pea ‘oku fakapa’anga pē ia mei he *Recurrent Budget*. Pea ko e inkindleva ‘oku poini pē ia ‘e 10 ‘o ma’u ai ko ē 10.41. Mahalo ko ‘eku ki’i fakaikiiki pē ia ki he Vouti ko eni, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fu’u liliu, ha ki’i holo. Pea kuo u kole atu Sea ke tau tali e Vouti ko eni. Mālō Sea. Pea ko e *inkind* leva ‘oku poini pē ia ‘e 10 ‘o ma’u ai ko ē 10.41. Mahalo ko ‘eku ki’i fakaikiiki pē ia ki he vouti ko eni, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fu’u liliu, ‘oku ‘i ai e ki’i holo. Pea kuo u kole atu Sea ke tau tali e vouti ko eni. Mālō Sea.

Tokanga ki he \$500 polokalama ki he misiona ‘i *Abu Dhabi*

Lord Fakafanua: Sea, kātaki pē, kuo u fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmia, pea fakatapu atu ki he Feitu’u na. Ko e ki’i fehu’i pē eni he peesi 109. Kapau ‘e lava ke fakamā’ala’ala mai ‘e he ‘Eiki Palēmia. Ko e Patiseti ko eni ‘oku tuku ki he *mission* ko eni ‘i *Abu Dhabi*, ‘oku ha mai he *sub-polokalama* ‘oku pa’anga pē ‘e 500, ko e hili ko ia, ko e mahino ko ē ki he motu’a ni ‘oku ‘i ai e tokotaha na’e ‘osi fakanofō pea ‘oku ‘i ai mo e kau ngāue ‘i he ‘ofisi ko eni. Pē ‘oku fakapa’anga mai pē ia he Pule’angá ko ē ‘oku ‘i ai ‘a *Abu Dhabi*, pē ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai hono fakapa’anga e ‘ofisi ko eni. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ke mahino’i ‘e he Hou’eiki ‘oku ‘i ai pē pa’anga ke tokoni’i e ni’ihi ko ē ‘oku nau ngāue ‘i muli.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Palēmia, me’a mai.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e patiseti ki he misiona ‘i *Abu Dhabi*

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Sea. ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi lakanga pea mo e ngaahi pa’anga ngāue ki he ‘ū polokalama kehekehe ‘a e Pule’angá. Ka ko e taimi ko ē na’e teuteu’i ai ko ē ‘a e ‘esitimeti, na’e te’eki ke fakapapau’i pē ‘e ‘i ai ha tu’utu’uni pau ki ai ‘o hangē ko ha ngaahi ‘ofisi. Pea ko hono fakapa’anga ‘o e ngaahi ngāue ko ia kapau ‘e lolotonga lele e ta’u fakapa’anga ‘oku fai ha tu’utu’uni mahino ki ai Sea pea fakapa’anga atu pē ia mei Fale Pa’anga ‘oku ‘i ai pē vouti ‘oku tuku ki ai e ki’i sēniti talifaki ki he ngaahi me’a pehē. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Tongatapu Fika 1.

Tokanga ki he vā fengāue’aki mo Siaina he tokoni Taiuani ki Tonga ni

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e feitu’u na ‘Eiki Sea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae’uma’ā e Hou’eiki Kapineti. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga kau Nōpele kae ‘uma’ā Hou’eiki Fakafofonga e Kakai. Sea ki’i me’a pē eni ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni. Māhino pē ‘oku ‘i ai e holo ‘i he Vouti ‘a e Potungāue ki Muli. Ko e fie ‘ilo pē eni ia ki he fōtunga ‘o e ngaahi fengāue’aki ko eni ‘i he hoko ko eni ‘a e COVID. ‘Oku ‘ikai foki ko ha me’a eni ‘oku tau angamaheni ai, ko e me’a ‘oku tataitaha ‘ene hoko. Ko e ki’i fie ‘ilo pē ki ai, pea ko hono ua Sea, koe’uhi ko e Potungāue ni ‘oku nau tokanga’i ‘a e ngaahi vā fengāue’aki mo muli. Vakai hifo e motu’a ni ‘oku ‘i ai ‘etau tokoni mei *Taiwan* ko e 6 kilu 5 mano. Ko e fie’ilo pē eni Sea koe’uhi ko hotau... mou mea’i pē Hou’eiki ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga vā fengāue’aki ‘o *Taiwan* pea mo Siaina. Koe’uhi ko hotau vā fakatipilometika mo Siaina pea ‘oku ‘ikai uesia ‘a e tokoni ko eni ‘oku fai ‘e *Taiwan* ko hotau ngaahi vā fengāue’aki mo Siaina. Ko e ki’i fie ‘ilo pē ia Sea, ka ko e me’a lelei ia e ngaahi fonua ia ‘oku nau fie tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tali Pule’anga ki he fehu’ia tokoni mei Taiuani

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea mo e Hou’eiki e Kōmiti ‘Eiki Sea. Ko e ngaahi tokoni ko ē ‘oku ‘osi ala fakapapau’i mai pea ‘oku hiki atu pē ia ai he ngaahi fonua ko ē, neongo ‘oku te’eki ai ke ma’u mai, ka ‘oku fakahā pē ia ko e tokoni *inkind*.

<003>

Taimi 1110-1115

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...’a ia ‘oku lolotonga ko ē ‘i he ta’u fakapa’angá, pē ko e hā ‘a e fa’ahinga tokoni ko ē te nau ala fai mai, pea kapau ‘e ma’u mai mālō, pea kapau ‘oku ‘ikai ko e ngaahi tokoni ko ē ‘oku ‘osi fakapapau’i mai, ngata pe he *budget support*, pea mo e ngaahi kupu fengāue’aki anga maheni ko ē pea mo e Pule’anga. Ko e konga ko eni ki *Taiwan* ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘o fakapapau’i ‘i he taimi ni, kā ‘e lava pē ke toki fakamahino’i mai pē ko e hā ‘a e tokoni ko eni. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ‘eku tokoni atu pē Sea. Ko e tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Ko e vā ko ē mo e Lepopilika ‘o Siaina, ko e vā fakatipilomētika ia, ko e vā ko ē mo *Taiwan* vā faka-trade ia, fefakatau’aki, pea ‘oku ‘atā pē ia ‘Eiki Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā, mahino lelei pē ia me’a na’e me’a mai ‘ehe ‘Eiki Palēmia he ‘uhinga ‘a e tu’u ‘etau *foreign policy*, ‘i ai ‘etau *multilateral*, mo ‘etau ngaahi fengāue’aki, ‘i ai mo e ‘ū fonua ‘oku tau talite, pea ko ‘etau *foreign policy* pē ia, ‘oku ‘ikai ke tau fakafepaki, pē tau *talk* ha me’a faka’ikonōmika, pē kau noa’ia ‘i ha me’a ha fonua, ‘oku tau kau pē mo e tokotaha kotoa pē, mālō.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē ka u ki’i fehu’i atu ai pē ke fakamā’ala’ala mai.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Tokanga ki he polisi ke fakatokanga’i ‘oku taha pe ‘a Siaina (*One China policy*)

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā he Kāpineti, fakatapu atu ki he Hou’eiki ‘o e kau Nōpele kae’uma’ā hoku kaungā Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Ses ‘oku ou kole pē au ke fakamā’ala’ala mai mu’a eni ke mahino ‘aupito. Ko hono ‘uhingá pē he ‘oku lolotonga tauhi ‘e Tonga ‘a e me’a ko ē ko e *One China Policy*. Pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ke fakamahino eni ke mahino na’e lolotonga ko ē homau taimi na’e ‘i ai ‘a e kau folau na’e ‘ai ke ō atu ki *Taiwan*. Pea na’e fai ai ‘a e talanoa lahi pea na’e iku ‘o holomui ē folau ko ia Sea. Ko hono ‘uhingá pē ko e feinga ke fakamahino hotau vā ngāue. ‘Oku pelepelengesi ‘aupito ‘aupito eni. Pea ‘oku ou kole Sea ke fakamahino mai ko e ‘uhinga ‘a e *One China Policy* ia ‘oku tau tauhi ‘e kitautolu ‘a e vā fakatipilōmetika, mo e fefakatau’aki mo Siaina, ko e ‘uhinga ko ‘enau vakai mai ‘oku taha pē e Siaina. Pea ‘oku ou kole Sea ke fakamahino mai ia ‘aupito ‘aupito heni.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea kole pē mu’a ‘e Fakafofonga pē ‘e lava pē ke ki’i tokoni atu pē. Ko ‘ekuk ki’i tokoni atu pē ‘aku ia Fakafofonga, koe’uhí ko e fakatipitōmetiki ‘oku tau tauhi pē ‘etautolu ‘a Siaina, kā ko ‘etau fekau’aki ko ē ‘i he *WTO*, ‘oku tau mēmipa kātoa tautolu mo Siaina mo *Taiwan* mo me’a ai, pea ‘oku pau pē ke fai ‘a e fengāue’aki ia ko ia, ‘a eni ko ē ‘i he *World Trade* ‘a ē ko ē na’e me’a atu ‘aki ko ē ‘e he ‘Eiki Minisitā Leipa. Kā ko e kongá ko ē ki he’etau tauhi ko ia ‘oku tau tau’i ē kā ko e *WTO* ‘oku tau fengāue’aki kitautolu ia ‘i he tafa’aki ko ia, ko e ‘uhinga pē ia ki’i tokoni atu pē ‘a’aku ia, na’a tokoni atu pē, he ‘oku ‘ikai ke pehē ‘oku tau maumau’i ‘etautolu ha tafa’aki ai. Kā ‘oku tau, ko e *trade* ‘a ē ko ē *WTO*, ‘oku ‘atā ia ke tau fengāue’aki ai, pea ko e ‘alu ko ē ki he tafa’aki ko ē ‘e taha, ‘oku ‘ikai ke maumau ha tafa’aki ia. Ko e ki’i tokoní atu pē ia Fakafofonga.

Tokanga ‘oku pelepelengesi ‘a e feme’a’aki pea ke fakapapau’i tu’unga vā Tonga mo Siaina

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘aupito Sea. ‘Oku mahino pē ki he motu’a ni ka ko e ngaahi fonua pehē ni ‘Eiki Sea, mahalo ‘oku mea’i ‘e Hou’eiki, ‘oku ‘ikai ke fa’a ‘oange *voting rights* kia nautolu. ‘Oku nau *observe*, tatau pē mo e ngaahi fonua kehe ‘oku kei veipāa’i fakamāmani lahi ‘a honau tu’unga *sovereignty*, pea ‘oku ou tokanga pē Sea, ko e ‘uhingá ko e feme’a’aki ‘oku pelepelengesi ke fakapapau’i ‘aupito ‘aupito ‘a e tūkunga ‘o Tonga fekau’aki pea mo e *issue* ko ia Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ‘aupito ē Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea. Ko Tonga ko e kaume’a ia ‘o e fonua kotoa pē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e *foreign policy* ia.

Poupou Tonga ‘oku taha pē ‘a Siaina pea ‘ikai kaunoa he’ene ngaahi me’a fakalotofonua

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fili ia 'oku 'ikai ke 'i ai hano fili 'o'ona ia. Pea ko e me'a ko ē ki he *One China Policy*, 'oku tui mo pou pou ki ai 'a e fonua kā 'oku 'ikai ke tau kaunoa 'i ha me'a fakalotofonua 'a ha fonua 'e taha, tukuange pē ko kinautolu pē ke nau fai 'enau alea ko ia 'Eiki Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, 'oku ou lave'i 'oku mahino lelei ia, kā toki 'i ai ha feme'a'aki 'anai kā tau mālōlō ai. Mālō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1135-1140

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato, Lord Tu'i'āfītu ki hono me'a'anga)

Sea Kōmiti Kakato: 'Io me'a mai e 'Eiki Minisitā 'o e Pa'anga ko ia, 'oku 'i ai pē 'ene ki'i fakamaama. Ko 'ene lava pē pea me'a mai leva Tongatapu 9, mālō.

[Fakatonutonu ki he tokoni mei Taiuani ko e tokoni mei Siaina](#)

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea, ko e toki a'utaki mai eni e ki'i fakama'ala'ala ki he fehu'i ko ē fekau'aki ko ia mo *Taiwan*. Ko e *typo error* eni 'e Sea 'a ia ko e *chart of account* 'a e fehalaaki na'e hala. 'A ia 'oku tonu ke fakatonutonu ko e ngaahi tokoni mei Siaina mo honau ngaahi koló ngaahi kolo ko ē 'i Siaina 'oku nau fa'a fakahoko mai e ngaahi tokoni ki he Pule'anga hangē ko eni ko *Dongguan* 'a ia na'a nau tokoni mai ko eni ki hono 'ai ko ē *side walker* ka ko e *reference* ko ē ki *Taiwan* ko e fakatonutonu pē ia Sea 'oku hala ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ko e ki'i me'a pē 'e taha kae toki me'a mai 'a Tongatapu Fika 9 ke fakamahu'inga atu pē e mahu'inga 'etau pepa ngāue. Mou mea'i pē Hou'eiki 'oku 'i ai pē ki'i veesi folofola 'oku 'omai fakataha mo e vouti na'e 'ikai ke kau he'eku fakahoha'a atu kae 'oatu pe ke tataki 'aki kimoutolu telia e mahu'inga e Fale ni na'a 'i ai ha 'uhinga ke 'i ai ha fepaki mo e anga 'etau ngāue ka 'oku 'i loto pē he'etau tohi ngāue. Mālō me'a mai Tongatapu 9.

[Tokanga ki he tukuaki'i pule'anga kimu'a ko e fakafetongi tali visa kau Siaina 'aki me'angāue mei Siaina](#)

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato. Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafongā 'o e kau Nōpele, tapu mo hoku kaungā Fakafongá. Tau fakafeta'i ki he 'Otua 'oku tau kamata he 'aho ni 'aki e lotu lelei ne fakahoko he Minisitā Mo'ui pea 'omi mo hono folofola mo hono himi fakakoloa 'aki kitautolu. Koe'uhī ko e Vouti ko eni 'a e ...

<009>

Taimi: 1140-1145

Penisimani Fifita : ... ngāue ki mulí, 'oku tau fiefia he'etau fengaue'akí, nau fie tokoni mai kiate kitautolu, 'i he ngaahi me'a kehekehe. Ka ko e fehu'i pē ia Sea ki taumu'a, ke fai ange mu'a 'a hono fakama'ala'ala na'a ma'u hala 'a e kakaí. Na'e lea e tangata he letiō 'aneuhu, pea ne pehē, ko e Pule'anga kuo 'osí, na'a nau faka'atā ta'efakangatangata ke hū mai ta'evisa 'a e kau Siainá ki Tongá ni ke fetongi'aki 'a e kole me'angāue tanu hala na'e fai 'e Sēmisi Siká. Ka ko 'eku kole pē ki taumu'á, ke fakama'ala'ala mai angé, pē 'oku mo'oni e me'a ko ení pē 'ikai, koe'uhi ko e me'a mai 'a e kakai 'o e fonuá mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tali Pule'anga ki he visa kau Siaina mo e ngaahi me'angāue mei Siaina

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu mo e 'Eiki Seá, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé 'Eiki Sea. Ko e kole ko ia ki he me'angāue 'Eiki Sea, ko e polokalama ngāue pē ia 'a Siaina. 'A ia 'oku 'ikai ko ha toki fakahoko eni ia 'Eiki Sea. 'Oku nau 'omai pē 'enautolu ki he Pule'angá, ko e hā 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u 'e he Pule'angá pea 'oku fakahoko atu 'e he Pule'angá 'a e ngaahi nāunau. Na'e 'uluaki 'omai 'a e seti me'angāue 'a e Pule'angá, 'i he founga ngāue pē ko ení, pea 'i he taimí ni, 'oku lolotonga tali mo e ngaahi me'angāue 'a e Potungāue Kasitomú, 'a ia ko e ngaahi *scanner* lalahi ia ke ngāue'aki ki uafu, pea pehē ki mala'e vakapuna 'i he polokalama tatau pē. 'A ia ko e to e kole ko eni e me'angāue ko eni ki he polokalama tatau pē. Ko e konga ko ia ki he visá ia 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ha'ane felāve'i 'a'ana ia mo e polokalama ko ení. Ko e polokalama pē eni ia na'e 'osi tali 'e he Pule'anga kimu'á ki he faka'ai'ai e folau'eve'evá, ke faka'atā ki hotau kāinga ko iá, ke nau to e folau mai ki Tongá ni ta'evisa he mähina 'e 1. Mālō 'Eiki Sea.

Penisimani Fifita : Mālō 'aupito Sea. 'A ia 'oku mahino mai ko e lea ko ia 'a e siana 'aneuhú 'oku loi 'a e me'a 'oku ne fakamatala ki he kakai e fonuá.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'Eiki Sea, ko u pehē 'e au kuo mahino pē 'a e fakama'ala'ala 'oku ou faí.

Sea Kōmiti Kakato : Mahino 'aupito.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko ia, mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e me'a kehekehe pē ia 'e 2, 'a e 'uhinga 'o e 'atā ko ia 'o e visa. Ko e me'a kehekehe pē hangē ko e me'a faka-Potungāue 'a e Pule'angá 'i he mahu'inga. Ka ko u tui pē 'oku mahino lelei ia.

Sēmisi Sika : Mālō Sea, ko e 'uhinga pē ia na'e 'ai ke u tokoni atú, mahino 'aupito pē 'a e fakamatala 'a e Minisitā Pa'angá, ko ia pē ia, ko e ongo fo'i me'a kehekehe pē ia 'e 2. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Palēmia : Sea, ko 'eku fakatonutonu pē 'e au 'a e me'a ko eni 'a e Fakafofonga Fika 9 ko ia mei Tongatapu. Fakamolemole pē tapu pē mo e Feitu'ú na Sea, ka ko 'ene pehē ko ē 'oku loí. Ko e me'a ko iá ia mahalo ko e lea foki ko iá ko e lea foki ia 'a e tokotaha 'i tu'a, tau'atāina pē ia. Ko e me'a ko ē na'a ku fanongo au 'i Fale ní, na'e o 'a e polokalama *floorshow* ko e 'uhinga ia na'e 'omai ai 'a e me'angāué. Pea 'oku 'i ai 'a e ki'i fepaki he anga 'o e ma'ú. 'I he me'a ko ē 'oku 'omai pē ia 'e Siainá, pea mo e anga 'enau ... ' a ia ko e me'a ko ia..

Sēmisi Sika: Fakatonutonu atu Sea

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Palēmia, 'oku ou lave'i pē 'e au 'oku mea'i lelei pē ia 'e he Feitu'ú na. 'A e mafai 'oku 'i he Feitu'ú na, ki he fengāue'aki ha ngāue mo ha Pule'anga kehe, pē ko ha fonua kehe. 'Oku fakahā 'e he Kupu 39 'o e Konisitūtoné, 'a e mahu'inga 'o e talite mo 'etau fengāue'aki 'oku 'i he 'Ene 'Afió. Ka ko 'etau *foreign policy* 'oku *unwritten*. 'Oku fakalongolongo pea 'oku ne fakahā ai 'a e 'uhinga hotau Tongá 'oku 'ikai 'i ai hatau vā 'otautolu mo ha fonua. Me'a mai Tongatapu Fika 2. Ko e ongo fo'i *situation* kehekehe ena 'e 2, pea 'oku tau fakafeta'i he ngāue 'a e Feitu'ú na 'Eiki Palēmia, 'o ma'u ai 'etau me'angāue. Mālō.

Sēmisi Sika : Mālō Sea. Hangē ko e me'a ko ia 'a e 'Eiki Palēmiá, ko e ongo fo'i me'a kehekehe pē ia 'e 2. Ko hono 'omai ko eni ko ē... ko hono fakangofua ko ia 'o e fo'i visa *waiver* polokalama ko iá ke *reciprocal*. 'A e 'omi 'o e kau Siainá, 'alu atu e kau Tongá ki Siaina ta'evisa lōua. Ko e fo'i vīsone ko ia na'e fatufatu fuoloa mai pē ia 'oku 'ikai ko ha toki me'a pē ia 'a e Pule'anga fakamuimuí, na'e kamata mai pē ia he Pule'anga kimu'a atú, 'o toki malava ia 'o toki hoko 'i he Pule'anga fakamuimuí. Ko e fo'i alea ko eni ko ē ki he me'angāue tanu halá ko e fo'i me'a kehe 'aupito pē mo ia ia. Na'e lave foki e ...

<008>

Taimi: 1145-1150

Sēmisi Sika: 'Eiki Palēmia 'o pehē na'e 'i ai e ki'i kulupu *floorshow* na'e o ki he me'angāue, na'e te'eki ai ke 'i ai ha lave pehē ia 'a e Fale ni ke 'ave ha kulupu *floor show* ko e 'ōmai me'angāue te'eki ai ha me'a pehē ia pē kuo tau fanongo ha me'a pehē. Ka ko e fakatonutonu pē ia ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Kuo mahino lelei ia ki he motu'a ni ka ko e fakamā'opo'opo kotoa 'o e me'a 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki na'e toki fakamo'oni'i e ngaahi 'ū me'a ko ia fekau'aki mo e 'ū me'angāue ka ko u lave'i pē na'e 'osi fai e me'a ki ai he Fale ni, me'a mai Tongatapu Fika 8.

Fakamanatu ki he Pule'anga 'a Noaue mo e kole ki ai ki ha tokoni valitā mai ki he tanu hala

Sēmisi Fakahau: Fakatapu atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato. Fakatapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, Tokoni 'Eiki Sea pehē foki ki he Hou'eiki Nōpele Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o e Fonua pehē foki ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Fakamolemole pē ko e ki'i me'a fo'ou pē ka 'oku fekau'aki pē mo e patiseti ko eni ko e ki'i fakamanatu pē ki he 'Eiki Palēmiá na'e me'a mai foki 'a e Pilinisi Kalauni *Norway* ki Tonga ni pea na'e talitali lelei fakafonua 'i Tonga ni. Pea

ko e taha e me'a na'e kole 'e he Pule'anga ke tokoni mai 'a *Norway* he ko e taha foki eni ko e fonua eni 'i he ngaahi mēmipa ko ē *EU* 'oku ma'u lolo tahi taha mei tahi ke nau tokoni mai ko e 'omai e valitā ke tokoni ki he 'etau tanu hala ko ē 'i Tonga ni. 'A ia ko e ki'i fakamanatu pē ki he 'Eiki Palēmia ko u tui mahalo pē 'oku, na kuo 'osi 'ave ha kole he ko u tui ko e holo ko eni 'a e pa'anga ko eni 'a e loló 'i māmani kātoa 'e to e faingofua ange ai hano tukuange mai ha valitā ke tokoni ki hono tanu ko ē 'etau ngaahi hala. Mahalo ko e ki'i me'a pē ia ko u fakahoha'a ki ai Sea mālō.

Fakahā Palēmia kei fai aleelea mo Noaue ki he tokoni valitā ki he tanu hala

'Eiki Palēmia: Sea, tapu mo e Feitu'u na. Tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakato, ka u ki'i tali atu pē ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 8 'o Tongatapu, mo'oni 'oku 'ikai ke ngalo e me'a ia ko ia. Na'a mau lele atu pea mo e 'Eiki Minisitā ko ia 'o e *MEIDECC* he ta'u kuo 'osi 'o mau felongoaki ai 'i he me'a ko eni ki *Spain*, 'o mau fe'iloaki ai mo e Minisitā ki Muli pea mau talanoa pea mau fiefia foki ke, nau ōmai pē 'oku nau fiefia he fakahoko mai ko ē na'e fiefia 'aupito 'a e Pilinisi ko ia 'o Noaue he'ene me'a mai ki Tonga ni. Pea na'e fai ai 'a e fakahoko e me'a ko ia ki he me'a ko ē ki he valitā. Pea ko e talanoa ko ia 'oku kei fai pē Sea ko e me'a ia 'oku 'uhinga ki ai 'oku 'ikai ke fai ha nofo noa 'a e Pule'anga pea 'oku mahino pē kia kimautolu 'etau tu'unga fakapa'anga ka 'oku fai 'a e kolekole he tapa kotoa pē.

Fakahā Pule'anga mahino 'e tokoni mai Siapani loli valitā 'e 3 ki he tanu hala

Lava pē ke u ki'i fakahoko atu e ki'i me'a fakfiefia ko ia 'oku mahino mai he 'aho ni ko e loli valitā 'e tolu 'e 'omai ia he Potungāue, 'e he Pule'anga Siapani. Loli valitā 'e tolu. 'A ia 'oku 'ikai ke tuku 'a ia ko e ngaahi *sources* kehekehe 'oku fai holo ai pē e talanoa ke lava 'etau ngāue tanu hala ko eni, kole mai he kakaí ke lava hono fai pea 'oku 'ikai ke puli ki he motu'a ni hotau iví ka kuo pau ke tau fai ha'atau ngāue 'i he 'osi ange 'a e fo'i *COVID* ko eni mo hono, pea mo hono faingata'a kuo tau, taimi ko ē 'e matafi ai 'osi teuteu kitautolu te tau *take* 'e tautolu e *benefit* lelei 'aupito 'i he ngaahi fonua ko eni ne 'ikai ke lava fai 'enau ngāue koe'uhī ko 'enau mo'ua he COVID-19, ko ia pē 'a e ki'i fakahoha'a Sea mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: To e 'i ai ha feme'a'aki, me'a mai 'a Tongatapu Fika 4.

Fiema'u ke fakapapau'i ko e tokoni 6 kilu 5 mano mei Taiuani 'oku hala

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e 'uluaki pē ko u fie hanga pē ke fakapapau'i mu'a e me'a ko ē na'e me'a mai 'aki he Minisitā Pa'anga 'i he peesi 64 ko ia e 'esitimetí 'oku hā ai ko ē 'a e tokoni mei he Lepapulika e Kakai 'o Siaina 'a ia ko e tokoni eni mei, 'o tokoni mei *Taiwan* 'a ia ko e pa'anga 'e ono kilu nima mano 'a ia 'oku pehē ko e me'a ko ia 'oku hala 'oku hala 'aupito pē ia?

<009>

Taimi: 1150-1155

Fakapapau'i he Pule'anga hala e tokoni hā he peesi 64 ko e tokoni ia mei Siaina

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Tapu pea mo e 'Eiki Seá tapu mo e Hou'eiki Mēmipá. 'Eiki Sea ko e *chart of account* ko ē 'o e ngaahi *account* ko ē 'oku ngaue'aki he 'Esitimetí na'e 'uluaki, na'e fai pē foki e fengaue'akí ia mo e fonua ko ení te'eki ai ke liliu 'a ia 'oku hala. Ko hono totonú ke tamate'i e me'a ko iá ka ko e tokoni mei Siaina mo e ngaahi kolo ko ē 'i Siainá. Ko e silini ko ení ko e pa'anga ia na'e tokoni mai 'aki ko ē he ngaahi 'e he *Dongguan* ki hono 'ai ko ē 'a e *footpath*. 'A ia 'oku 'ikai ko *Taiwan*.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko e me'a pē ko u loto ke fakapapau'i Sea ko e taimi ko ē 'e paasi aí ko e fo'i Laó foki eni ke paasi mo hono ngaahi fakatonutonu. Pea ko u fakamālō kuo fakamahino mai ia 'oku tokoni lahi ia Sea ke manatu'i pē ke paasi mo hono fakatonutonu ka u hoko mai au Sea ki he peesi 103 'o e 'Esitimetí. Pea ko u kole pē Sea ke u to e fakalavelave atu ai pē ki he palani 'a e Potungāue ki Mulí 'i he peesi 10 fekau'aki pē ia pea mo e Vouti ko eni Polokalama ki Mulí.

Ko e ngaahi misiona Tonga 'i mulí pea 'oku 'i ai pē Sea 'a e ki'i me'a ko u fehu'i ai pea 'oku 'i ai mo e ki'i ongoongo lelei 'oku 'asi hake heni. 'A ia ko u loto pē ke lau atu ē. 'Oku hā heni Sea ko e ngaahi misiona Tonga 'i mulí *overseas mission* 'e tokoni mai pē 'Eiki Minisitā Pa'angá pe 'oku tonu koā ko e 'Esitimetí ia ko ē ki he 20/21 ko e 5 kilu 2 mano 7 afe 100. Pea toki fakataha'i kātoa ko ená Sea ka 'oku hā hake heni 'a e fakamatala ko ení ka u lau atu pē peesi 10 'oku pehē Sea. 'Oku 'i ai 'a e palani ke fokotu'u 'a e ongo 'Ofisi Talafekau Lahi 'e ua 'i Nu'usila, Uelingatoni pea mo Suisaleni, Siniva ko e fakalahi 'o e ngaahi taumu'a ngāue fakatipilomētika ki he kaha'ú. 'Oku pehē foki mo e palani fakaivia fakapa'anga 'o e 'Ofisi fo'ou faka-'Amapasitōa 'o Tonga na'e fokotu'u 'i *Abu Dhabi* 'a eni ia na'e 'eke ko ē 'e he 'Eiki Sea Fale Aleá, *United Arab Emirates* 'i Sepitema 'o e 2019. Ko e ngaahi taumu'a ngāue 'eni ki hono fakalahi 'o e ngaahi vā fakamāmani lahi mo fakatipilomētika 'o e fonuá ki he kaha'ú. 'Oku 'i ai foki mo e palani fokotu'u 'o ha 'Ofisi Talafekau Lahi 'i Suva koe'uhí ko e fānau ako Tongá 'oku nau ako 'i he ngaahi 'univēsiti 'i Fisí. Te u ngata mei ai Sea.

Poupou ki he fokotu'utu'u ke fokotu'u ha 'ofisi talafekau lahi 'i Fisi

Sea ko 'eku kolé pē ke fakamahino mai he 'oku 'asi 'i heni 'i he palani ko 'ení 'a e 'ofisi ko ia 'o *Abu Dhabi*. Ka 'oku hā mai ia hē 'oku hangē kiate au ko e pa'anga pē 'e 500 'oku 'i aí ke fakapapau'i mai angé mo e fakamatala ko iá 'Eiki Sea. He ko 'ene paasi pē eni ko 'ene 'alú ia pea ko 'ene uá pē Sea 'oku 'i ai 'a e poupou mo e fakamālō ko hono 'uhingá ko e fakakaukau ko eni ki he 'ofisi 'i Suvá. 'A ia 'oku mea'i pē he Hou'eiki ko e tō ko eni 'a e vailasi koloná pea 'oku hanga mai 'a e ngaahi fonua kehekehe 'o fakafoki 'enau fānau. Pea 'oku 'ikai ko e 'univēsiti 'oku taha pē foki 'oku lahi pea 'oku tokoni lahi honau ngaahi fakafofonga mulí aí. Ko e fo'i fakakaukau ko ení Sea 'oku 'i ai e poupou lahi e motu'a ni ki ai ke tokoni'i 'o 'etau kāinga Tonga aí tokoni'i pea mo e fānau pea mo e ngaahi polokalama kehe. 'Oku ou tui au ia 'e fakautuutu Sea kau pē ai pea mo e fekau'aki faka'ikonomiká. Pea ko 'eku kole pē Sea ke ki'i tokoni mai e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'i he ki'i fo'i fakalavelave ko iá. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'e 'Eiki Minisitā Pa'angá.

Fakamahino Pule'anga fua kotoa pule'anga Abu Dhabi 'Ofisi Talafekau Lahi Abu Dhabi

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Falé 'Eiki Sea. Ko u tui 'oku mea'i pē he Hou'eikí he Pule'anga ko eni kuo 'osí ko e 'Ofisi ko eni *Abu Dhabi* ko e 'Ofisi Va'a Fengaue'aki ia 'a Tonga ni pea mo *Abu Dhabi* pea ko e tokoni lahi 'aupito na'e fai maí 'a ia 'oku nau fua kātoa e fakamolé 'Eiki Sea 'i he fo'i ta'u 'e nima nai. Pea ua ai 'oku kau ai ki he 'ofisi *space* ko e, mo e kau ngāue ko ē 'oku 'i aí. 'A ia ko e tu'unga ia 'oku 'i ai hotau 'ofisi ko iá. Ko e ngaahi faka'amu ko ē ki he kaha'ú mo e ngaahi palani ngāue pē ia 'a e potungāue pea mo e *Foreign Affairs* pea 'oku hoko atu pē ngāue 'a e Pule'angá mo e faka'amu 'e lava 'o fokotu'u e ngaahi 'ofisi ko eni 'i he kaha'ú. Mālō 'Eiki Sea. ...

<002>

Taimi: 1155-1200

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hoko mai Tongatapu Fika 2.

Sēmisi Sika: Tapu mo e feitu'u na Sea, ko e fakahoko atu e hoko atu e feme'a'aki ki he Vouti ko eni. Kuo u vakai hifo pē au ia ki he ngaahi mata'ifika. Pea māama lelei 'aupito pē fakamatala ia 'a e 'Eiki Palēmia. Maau mālie lelei 'aupito pē ngaahi fatongia mo e to'o fatongia 'a e Potungāue ni. 'Oku hangē 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi me'a ia 'e hiki, 'oku pukepuke pē 'a e fakapotopoto lelei taha he taimi ni 'i he ngaahi me'a fakapa'anga, koe'uhi ko e tokangaēkina ko ia 'o e *COVID-19* pea mo e ngaahi taumu'a kehekehe pē.

Fakamalo'ia ngāue he ngaahi misiona Tonga 'i muli neongo si'isi'i ivi fakapa'anga faitokonia 'aki nau ngāue

Ka kuo u loto pē Sea ke faka'aonga'i 'a e ki'i faingamālie ko eni ke tuku ai pē ha fakamālō koe'uhi ko e ni'ihiki ko ia 'oku nau fua fatongia ko ia 'i he ngaahi 'ofisi ko eni 'i muli, 'oku lave'i 'aupito he motu'a ni 'a e ngaahi fatongia mafatukituki 'oku nau fakahoko pea mo e, te u lava pē ke pehē ko e fengatāliaki ko ē 'a e ngaahi ivi ka nau feinga holo pē 'o fāfā ke fakakakato honau ngaahi fatongia. Nau pehē te u vakai hifo 'oku hiki 'enau ngaahi patiseti koe'uhiā ke feau pea lava ke fakaivia 'a e ngaahi fatongia mafatukituki ko ia 'oku nau fakahoko mei muli. Pea ko e taimi ko ē 'oku te talanoa ai mo nautolu, kuo u 'osi a'u tonu ki he kau ngāue ko eni 'i *Beijing* tā tu'o lahi, ko *New York*, ko *San Francisco*, Kenipela. 'Oku 'ikai ke nau lava nautolu Sea 'o fakahoko mai 'enau faingata'a'ia, ka 'oku te sio atu pē 'o 'ilo'i 'a e si'isi'i 'a e ki'i ivi pea mo e fu'u fatongia mafatukituki 'oku nau fakahoko. Pea ko ia 'oku ou loto pē ke 'oatu 'a e fakamālō ki he ni'ihiki ko eni mei he ngaahi 'Ofisi ko ē 'i muli, koe'uhi ko e feilaulau mo e ngāue 'aufuatō 'oku nau fakahoko. Ko ia pē Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga. Me'a mai Tongatapu Fika1.

Tokanga ki ha ngaahi fokotu'utu'u Pule'anga ki he ngaahi misiona muli koe'uhi ko e fakatapatupui he fefolau'aki

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki. Sea, kuo u tui ko e ta'u mahu'inga eni ke tau hanga ai 'o *assess* 'a e ngāue 'etau ngaahi misiona 'i muli. Koe'uhi 'oku fakangatangata 'etau fefolau'aki 'a kitautolu pea kuo u tui ko 'ene toki mahu'inga mālie eni 'a e me'a ko eni ko e *overseas mission* ke nau fakahoko hotau ngaahi fatongia 'i Tonga ni pē tau to e fakasi'isi'i 'etau ngaahi fakamole he fefolau'aki ka nau hanga fakahoko lelei hono fakafongia'i atu 'a e fonua ni ki muli. Ko e me'a pē kuo u tokanga au ki ai ke to e fakamāhino ange 'a e ngaahi *output* 'a e ngaahi fua fatongia hotau ngaahi misiona 'i muli. Kapau 'oku ai ha ngaahi *document* pehē, kuo u tui pē 'e toki fai ha a'u ki ai. Ka 'oku 'uhinga pē 'a e fakalavelave atu ia 'Eiki Sea, hangē pē ko e me'a na'a ku 'uluaki fifili ki ai 'anenai he kamata'anga 'eku fehu'i. Ko e hā 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fo'ou koe'uhi he 'oku fo'ou 'a e natula e me'a ko eni 'oku hoko ki he ngaahi fonua fakamāmani lahi fakangatangata e fefononga'aki pea to e lahi ange e ngaahi fatongia 'o e ngaahi misiona ki muli hono fakafongia'i e fonua ni lolotonga ko ia 'oku ta'ota'ofi kitautolu he fonua ni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafongia pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e lea 'a e Fakafongia Tongatapu 1 mo e Fika 2. Lave'i 'e he motu'a ni, ngāue lahi 'oku fai 'e hotau kau Fakafongia, kau tipilometika 'i muli. Pea ko hono ua, mou mea'i pē 'a e si'i fe'amokaki 'enau ngaahi fiema'u 'a e fakahōhoa kinautolu ki he ngaahi fakafongia tipilometika 'oku 'i he ngaahi fonua 'oku nau si'i ai. Kuo pau ke 'i ai 'etau pa'anga ke fai'aki hono tauhele'i ha fakataha mo e me'a pehē, ka kuo u fakamālō ki he Pule'angá 'enau tuhani lelei 'a e tokoni ko eni a'u ki he malu'i 'enau mo'ui mo e fefononga'aki. Si'i kalusefai lahi 'oku fai he'etau kau tipilometiki 'i muli ka 'oku tonu leva ke fakatokanga'i. Mālō.

[Kole ki ha tokoni Pule'anga ki ha faingamalie nofo fonua ma'a e Tonga 'i muli koe'uhi ko e COVID](#)

Siaosi Pōhiva: Tapu mo e Sea, kātaki te u ki'i faka'osi pē, ko 'eku ki'i me'a pē na'e ngalo. Koe'uhi ko e hoko ko eni 'a e *COVID*, 'oku 'i ai hotau kāinga Tonga 'oku fihia atu 'i muli. Ko e kole atu pē Hou'eiki Pule'angá 'oku 'i ai e ngaahi makatu'unga ke fai ha fakatangi na'a lava ha ki'i meesi mei muli 'o tali ai pē hotau kāinga ko ia ke nau nofo fonua atu ai. 'Oku 'ikai ko ha me'a kovi e kole he'etau a'u pē he me'a ko eni ki he misiona me'a ki muli. Ko e fatongia eni hotau ngaahi misiona ki muli ke nau ...

<003>

Taimi 1200-1205

Siaosi Pōhiva: ... kole atu kapau 'oku 'i ai ha fa'ahinga 'i 'Afilika mo me'a nau nofo atu ai pē ai 'o kumi mo'ui ai, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafongia. Ko e me'a ko ia 'e toki 'i ai ha ngāue ia 'a e Pule'anga Fakatahataha mo e Minisitā Mo'ui, ha *humanitarian* eni ha ngaahi *ground* ko e me'a pē ia ke tau nofonofō pē 'i loto na'a faifai ka tau maumau'i ha lao, me'a mai 'Eiki Minisitā. Kā 'oku ou ongoongo'i kuo tau ofiofi ki he maama e ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea tapu pē pea mo e Feitu'u na pea mo e Fale 'Eiki ni.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oku mo’oni ē me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga fika 1 ko ē ‘a Tongatapu, kā na’a ku ‘osi fanongo pē au ia ‘i he me’a ko ia ‘e matamata mai ‘e fai pehē ‘a e Pule’anga ko eni. Ka ko e me’a pē ke tau fakatokanga’i ‘i he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai hotau kakai ‘i muli, ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘oku nau foki mai, fie foki mai, pea ‘oku nau palopalema ‘e Hou’eiki ‘i he anga ko ē ‘enau me’a ‘i muli, koe’uhi ‘i he ngaahi ‘uhinga kehekehe, tautefito ki he me’a fakafāfili, kā ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ia ‘oku totonu ke tau tokanga’i kau Fakafofonga, ke tau fakatokanga’i ‘a e tu’unga hotau kakai ‘i muli, ‘oku ko e me’a pē eni ia ‘oku ou fakamolemole ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘oku ou tokanga ki ai, ‘oku ou fakatokanga’i ‘a e me’a ko eni ko e fu’u tokolahi ‘a hono tipota’i mai ‘a ‘etau kakai mei muli. ‘A ia ‘oku mahino ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi palopalema ‘oku nau fakahoko, ‘o uesia ai ‘a e anga ‘o e nofo, pea fakafoki, ko hono fakafoki mai ko ia, kapau te mou me’a ki hē ‘a e kau Fakafofonga to e uesia ai mo e anga ‘etau nofo ‘i he fonua ni.

‘I ai ‘a e polokalama ‘i he taimi ni ‘oku vakai’i pea ‘oku totonu ke tokanga ki ai ‘a e Pule’anga, fekau’aki mo e fānau hono tipota’i mai ki he fonua ni, kau ia ‘i he tafa’aki mātu’aki mahu’inga mo lelei ‘aupito ke tokanga ki ai ‘a e Pule’anga.

Ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga, ‘oku ou tui pē ‘e ki’i faingata’a, ko ‘Amelika ia ‘oku ‘osi mahino mai pē ‘a ‘Amelika ‘osi kalokalo mai pē ‘a ‘Amelika ia tatau ai pē ia pē ko e hā ‘a e tu’unga ki ai ‘oku ‘i ai ‘a e taumu’a ngāue ia ‘a e Palesiteni ‘o ‘Amelika fekau’aki mo e fu’u tokolahi ‘aupito ‘aupito ko ē ‘a e ‘i ai ‘a e kakai ko ē ‘oku nau, ko Nu’usila mo ‘Asitelēlia ‘oku ou tui kau Fakafofonga, ko e me’a ia ‘oku totonu ke mahu’inga ‘aupito ‘aupito tautautefito ‘i he’etau me’a fakapolitikale he fonua ni. Pea ‘oku kau ia ‘i he’ene uesia, mou me’a pē moutolu ki Nu’usila, ko ‘ene hoko ko ē ‘ū me’a fakapolitikale ko ē kimu’a fīu ‘a e Pule’anga Nu’usila ia hono ta’ota’ofi hotau kakai ‘i he fonua ko ia. Kapau ‘e tānaki tu’unga ‘Eiki Sea ‘a e faingata’a’ia ‘a Nu’usila mahalo ‘oku tānaki atu ‘a e kakai ko ē ‘oku nofo ‘ova ko ē ai, to e ‘alu atu mo e ni’ihi ko eni ‘o nau nofo ai, to e faingata’a’ia, kapau na’a mou me’a pē moutolu ‘i he ‘ū ...

Siaosi Pōhiva: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a ki he ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io.

Siaosi Pōhiva: Hangē ko e fakalea na’e fai ‘anenai, ‘oku ‘ikai ke kovi hono kole ‘o’ona ia, ko e palopalemā ia ko e me’a fakamāmani lahi ‘ene hoko ‘ana ia, me’a ia pē ‘e tali ‘e Nu’usila, pea ko e fie foki mai ‘a e kakai ia ko e ‘ikai ke nau ma’u ‘a e ngaahi monū’ia ‘oku ma’u ‘e he kakai ‘oku nau pepa, masiva ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fanga ki’i ngāue. Kapau te nau ma’u ‘a e ngaahi monū’ia ko ia Sea, ‘ikai ke to e fie foki mai ha taha ia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e tu’unga ko ē ‘i he taimi ni ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai pē ho'o me'a 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Ai pē Sea ke u ki'i fakamalanga atu pē he 'oku ke tukuange pē ni'ihī 'o e kau Fakafofonga. 'Oku ou fa'a malanga, 'i ai malanga 'oku 'i ai 'a e ngaahi fa'ahinga malanga 'e mālie 'aupito ia ki he Feituu'u na kā 'oku fa'a hanga 'e he Feitu'u na ia 'o ta'ofi 'a e motu'a ni.

Fakahā Pule'anga 'oku fai ngāue ki he kakai Tonga tukuvakā 'i muli

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu pē na'a ki'i nounou ange. Ko e 'ū me'a kātoa ko ia Sea 'oku hangē ko e lau ko ē 'a e mātu'a, fuoloa 'a e tu'u ai homau toko hono fakakaukau'i ē 'ū tafa'aki kotoa pē ko ia. Kā 'oku fai 'a e ngāue ki ai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kaekehe Sea hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga fika 1, kā 'oku fakatokanga'i pē 'e he Pule'anga, kā 'oku totonu pē ke fai ha ngāue ki ai, pea 'e pau pē ke tokanga mo e tafa'aki 'e taha, 'enau sio ki he anga 'a e tu'u ko ē he fakalūkufua 'a e anga 'o e nofo, tatau pē 'a 'Asitelēlia mo Nu'usila, ko Fisi, 'oku totonu pē ke tokanga ki ai 'a e Pule'anga, kā ko hono mo'onī 'Eiki Sea, na'e 'i ai 'a e ki'i 'oku lelei kae 'ikai ke u fakamanatu'i 'e au kā kuo ngalo ia ho'o toutou fa'a me'a mai, kapau pē teu to e manatu'i, teu to e fakahoko atu pē ki he Feitu'u na.

Kole ki hano tukumai ngaahi fonua muli hingoa & puipuitu'a kakai fakafoki fakapule'anga mai

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu'a kae laumālie lelei 'a e 'Eiki Nōpele ka u ki'i hoko atu ai na'a 'ohovale tuli koa ai leva Sea fakamolemole. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa. Sea ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé fekau'aki pea mo e ni'ihī hotau kakai 'oku 'omi mei muli fakamālohi pē fakalao ko e *deport* mai, me'a mahu'inga Sea na'e fai 'a e toutou fakataha heni 'i he ngaahi ta'u si'i pē kuo maliu atu, pea 'oku ou kole pē ki he 'Eiki Palēmia ke tokoni mai, mahalo mo e kau ai mo e 'Eiki Minisitā Ako 'o e 'aho ni, 'i he ngaahi fakataha na'e kau ki ai mo e motu'a ni Sea. Ko hono 'uhingá ko e ni'ihī ko ē 'oku fakafoki mai pē *deportees* ...

<005>

Taimi: 1205-1210

Māteni Tapueluelu : ...*deportees*, ko e kolé 'i he vā fengāue'aki 'o Tonga mo e ngaahi fonua muli, pē 'e lava ke fakamahino mai e hingoa 'o e kakai ko iá mo honau puipuitu'á, kae lava ke fakatonu atu 'a Tongá ni ki he polokalama ko ē 'e *fit* kinautolu ki aí, ki hono tukutuku māmālie ki he sōsaietí. 'Eiki Sea, 'i ai 'a e ni'ihī ia 'osi foki mai ia. 'Ikai ke 'ilo ha fāmili ia ki ai.

'Eiki Minisitā Polisi : 'E lava pē Fakafofonga ke u ki'i tokoni atu pē.

Māteni Tapueluelu : Sai.

Talanoa Pule'anga mo Nu'usila/Asitelesia ki hano tokoni'i kinautolu fakafoki fakapule'anga mai

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e ki'i tokoni atu pē Sea koe'uhí, 'oku lolotonga fai 'a e fengāue'aki 'a e Potungāue Polisi pea mo e ngaahi ... 'a e anga ko ia hono fakafoki mai 'a e kau tīpotá, ha fa'ahinga founa ke lava ke lava ke muimui aki kinautolu mo fakalelei'i e anga 'enau ma'u'anga faingamālié, koe'uhí ke 'oua 'e to e lau nautolu ko e kau tīpota, kae lau pē ko e kau foki mai pē. He 'oku hoko foki, ka ko e 'uhinga pē 'eku tokoni atú 'e Fakafofonga, 'oku lolotonga fai e alea he taimí ni mo e ongo Hai Komisiona Nu'usila mo me'á, 'a eni 'i Tongá ni, ki hono founa hono fakafoki mai ke fakalelei'i e Kōmiti pē ia 'oku fai ai e fengāue'aki mo nautolu fekau'aki mo e kau tipotá. Mālō Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu : Mālō Sea. 'Oku lave'i pē 'e he motu'á ni, ka ko e Kōmiti ko iá ko 'eku 'ilo'í 'oku taki ai 'a e Potungāue ki Mulí. Ko e 'uhingá ko e *issue* ki muli, pea ko e 'uhinga ia hono 'ohake 'i he 'esitimetri ko eni ki mulí Sea, ke fakapapau'i pē. Ko hono 'uhingá foki ko e ngaahi lēkooti pehē ní mo'oni pē ia 'oku *personal*, ka 'oku ai 'a e ni'ihí ia ko e ngaahi hiá 'oku pau ke te 'alu kita ia 'o lēsisita, ke mahino. Pea ko e fakataumu'á Sea, 'oku ai e ngaahi polokalama ke fai ha tokoni kia nautolu. Na'e 'ikai ke lave'i ia 'e he ni'ihí ko e ni'ihí 'o e kakai ko eni 'oku si'i fakafoki mai, 'ikai ke nau maheni nautolu ia mo e kakai 'i Tongá ni. 'Ika ke nau maheni nautolu mo ha taha, ko hono fakafoki mai pē ki mala'e vakapuna, 'o si'i siosio holo ai, 'eke'eke holo e kolo 'o manatu'i na'e fai e lave ki ai 'i muli, ngalingali ko e kolo ia 'oku ha'u mei ai. Pehepehē atu ai pē 'o 'eke'eke takai holo, faka'ofa 'aupito. 'A ia ko e ni'ihí 'Eiki Sea 'ikai poto he lea faka-Tongá, lea fakapālangi pē. Ko e taumu'á ia ke tokoni ke 'omai honau lēkootí, kae fakatonu atu 'a Tongá ni ki ai. Ko u kole pē au ia Sea ki he Kapinetí kapau 'oku lava ha ngāue pehē ke fakafaingofua'i, 'a hono talitali lelei 'a hotau kāinga ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, ko e tokanga atu pē ki he me'a ko ē 'a eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofongá, 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ia ki ai.

Māteni Tapueluelu: Pea fokotu'u atu ai pe vouti ko eni Sea.

Lolotonga feinga Pule'anga ke 'ōmai Pule'anga 'Amelika lēkooti kau tipota

'Eiki Minisita Polisi: Ko e me'a ko ia 'oku hokó, 'oku fai 'a e fengāue'aki ke lava tukuange mai tautautefīto ki he Pule'anga 'Ameliká, ke tukuange mai e lēkootí. Ke fengāue'aki e Pule'angá ki ai, ka 'oku te'eki ke fai ha fengāue'aki pehē, ka 'oku lolotonga fai e feinga ke 'omai e lēkooti 'o kinautolu ko eni ko ē 'oku faihia pea 'omai he koe'uhí 'Eiki Sea, ko e anga ko ia e fakafoki mai hangē ko e ngaahi faihiá tau pehē hangē ko 'Amelika. 'Oku fa'a fai 'a e ngaahi hopó ia, pea hopo ia ko iá pea 'oku pehē leva 'e nautolu ia, 'ave ia ki he 'Imikuleisini 'o 'omai leva e lēkooti ia ko e nofo fuoloa. Pea ko e lēkooti pē ia 'oku 'omai 'akí. Kae 'ikai leva ke 'ave ia ki he fale hopó, koe'uhí ke 'omai e lēkooti ko ē ko ē 'o e hopó. Ka ko e 'uhinga pē 'eku tokoni atú Fakafofonga, 'oku lolotonga fai 'a e fengāue'aki he taimi ni ke lava ke ha'u e tokotaha ko ē 'oku ha'ú, pea 'omai pea mo hono lēkootí, ka 'oku te'eki ai ke lava tukuange mai. 'Oku te'eki ai ke fai ha femahino'aki fakapule'anga, koe'uhí ko e ngaahi lēkootí mo e ngaahi ongoongó 'oku pelepelengesi 'aupito hono tukuange takai holo iá. Ko e ki'i tokoni pe ia Fakafofonga mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai Fakafofonga Tongatapú, tonu pē Hou'eiki ke mou to e me'a ki he ngaahi *convention* faka-vaha'apule'angá, ki he 'uhinga e tipotá, 'e *extradition* . 'I he lao 'o e fonua ko iá 'e fakafoki mai 'i he 'uhinga e maumaulaó 'a e tīpotá hono fakafoki ha *citizen* mei

ha feitu'u ki ha feitu'u mo e fiema'u ke 'ave ha *citizen* ki ha *citizen*. Pea 'oku fakapulipuli pelepelengesi ke 'oua 'e 'ave hono lēkooti. Mālō.

Penisimani Fifita : Tapu mo e Sea e Kōmiti Kakatō pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'E Sea, 'oku mahino pē ki he motu'a ni ko e taukei mo e mataotao e Feitu'ú na 'i he *International Public Relation*, pea ko ho'o ngaahi tatakí 'oku fakafiefia ia ki he tēpile ko eni. Ka ko u tu'u pē ke kaungā pou pou pē ki he fokotu'u 'oku fai atu mei he'emaui tēpile ki he ...

<008>

Taimi: 1210-1215

Penisimani Fifita : ...mālō 'aupito 'oku ou fanongo ki he me'a mai 'a e Hou'eiki 'o e Pule'angá kuo 'osi tu'u ai honau tokó pea 'oku 'osi fai e ngāue. Ka ko e to e fakamanatu pē ke kole atu, ki he'etau mātu'a ko ena 'oku 'i mulí, ke nau nofo fonua ai leva. Ko e 'uhinga 'enau nofo fonuá ko e me'a ko ē na'e 'omai mei mulí. He na'e 'ikai ke tau hanga 'etautolu 'o fakatupu ha me'a, nofo ai leva ai pea nau kau he ma'u e ngaahi *benefit*. Kapau 'oku 'i ai ha'anau ngaahi *stimulus package* nau lave ai. Kau he ngaahi *discount* 'enau fakatau mo e ngaahi ..

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, 'ai pē ke u ki'i tokoni ki hē. Ko u manatu'i hake 'a e me'a ko ia na'a ku talaatu teu manatu'í, 'i he me'a mai ko ia 'a e Fakafofongá. Ko e fu'u tōlalo ko ení 'a muli. 'Ikai ke to e ma'u 'a e fanga ki'i me'a ko ē na'a nau ma'u 'enautolu mei he Pule'anga 'i mulí. Sai ange 'a Tongá ni ia, 'a si'otau kāinga. Sai ange 'a Tongá ni te te toka pē, pea kei ma'u pē fanga ki'i me'a pē he anga 'etau vahevahe taau 'o fetufa'aki hotau ngaahi fāmili. Ko e me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 9 ia, ko e nofo ai 'o fēfē ai? 'Ai ai 'ene fo'ou 'a e feitu'ú, pea ka hiki mei he feitu'u ko ia 'oku nau ngāue aí ki kolo, ko e to e feinga lahi ia e anga 'o e mo'uí. Ke 'osi mea'i lelei pē 'a muli. Na'a 'oku sai ange 'a e ōmai ke nau foki mai 'o fakatatau mo e tu'unga 'oku nau 'i ai ha taimí ni mo e me'a 'oku tau ma'ú, te tau lava pē 'o fetokoni'aki mo e anga 'etau nofó, kae 'oua leva ke ki'i fakakakekake 'a muli. He 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua ki he Pule'angá, ke me'a pē 'a e 'Eiki Palēmiá 'o talatalanoa ki he ngaahi me'a ko ení. He 'oku pau ke tokanga 'a e Pule'angá ki he tafa'aki ko iá. Ko e me'a faka-*welfare* ko e tokolahi taha ko si'otau kāingá, 'oku nau lave he monū'ia ko iá. Na'a 'oku lelei ange pē 'a e founa 'oku ngāue'aki 'e he Pule'angá he taimí ni ke tokanga ki ai. Mo'oni pē me'a 'oku ke me'a ki ai Fakafofonga Fika 9. Ka 'oku 'osi mea'i lelei pē ia 'e he Pule'angá, pea ko e Pule'angá pē te ne lava fakahoko 'a e me'a ko iá. Ka 'oku ou 'oatu pē ki he Feitu'ú na ki he Fakafofongá, ka 'oku sai pē ke fai ha feme'a'aki ai mo tau fanongo ki ai. Mālō.

Penisimani Fifita : Mālō Minisitā Polisi. Ko e 'uhinga pē fakahoha'a atú ko e 'uhingá ko e mātu'a ko ení 'oku nau hanga 'o ngāue'i e ngaahi fonuá, ngaahi me'a fakatekinikale, ngaahi 'ekatēmika, pea 'ikai ke ngata aí, ka 'oku nau totongi tukuhau he ngaahi fonua ko iá. Mahino pē ia kiate au 'a e me'a ko eni 'oku me'a mai e Hou'eiki. Ka ko 'eku to e fakamanatu atu pē mo 'eku pou pou pē ki he'emaui tēpilé. Kole atu au ...

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, ki'i tokoni pē ki he Fika 9. Ke mea'i pē ...

Sea Kōmiti Kakato : Ongō Hou'eiki, mo me'a pē ki he'etau taimí. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngoue : Ke mea'i pē e tu'unga he akó. Ka te hū atu ki 'Atele, ko 'ete kamata ke fai ha me'a, neongo pē ko e há 'ete fu'u ngāue, pehē mai mei he takí, feifeinga ke ke lava 'o a'u ho iví ki 'uta. Feifeinga ke ke lava 'o a'u 'i lokiako. Fele 'a e me'a ke te lava 'o feinga ai ka te toki hoko ko e tangata 'Atele. Ko e ki'i *tax* ko ena 'oku fai he'etau mātu'a he ō ki aí, ko e mālō. Mou ki'i me'a pē hūfanga he fakatapu mālō 'e totongi ki he Pule'angá, ka ko e fiemālie ko Tonga, ko e fonua lelei mo faka'ofa'ofa ...

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Tau liliu 'o Fale Alea. (**Liliu 'o Fale Alea he 12pm**)

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Kole atu Hou'eiki ke toloi e Falé ki he 2:00

(Toloi 'a e Fale ki he 2)

<008>

Taimi: 1416-1421

Sātini Le'oa: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

(**Liliu 'o Kōmiti Kakato he 2pm**)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Kōmiti Kakato pea me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato, Lord Tu'i'āfitu ki hono me'a'anga)

Hoko atu alea'i Vouti Potungāue ki Muli

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie mou ki'i fakama'ama'a atu. Lave'i pē 'oku kei 'i ai pē fie feme'a'aki pea 'oku mahu'inga 'aupito e vouti ko eni. Me'a mai Tongatapu Fika 1.

Tokanga ki he pole he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki. Ko e taha e ngaahi pole lalahi faka'ekonōmika ki ha fonua 'oku kau ai 'a e *balance of payments* pē ko e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga. Ko e 'uhinga e, 'eku 'ohake eni Sea, mahalo pē 'e hoko ia ko ha taha ha ngaahi me'afua 'a e ngaahi misiona ko eni ki muli 'a e ola 'o e ngaahi alēlea, ngaahi konivēsio fefakatau'aki fakavaha'apule'anga. Ko u tui pē 'oku kau mai ki heni pea mo e ngaahi Potungāue kehe hangē ko e Potungāue Fefakatau'aki pehē ki he Potungāue Ngoue 'i he tafa'aki Kolonitini. Ka 'oku mahu'inga 'aupito ke fai ha tokanga ki hono langa hake pē ko hono fakalelei'i 'a e *balance of payments* 'o e fonua koe'uhī ko 'ene tokoni ki he langa faka'ikonōmika. Ko e 'uhinga e fakatalanoa Sea kapau 'oku vaivai 'etau ngaahi alēlea ko eni ko e hā ha ngaahi me'a 'e fai ke fakaivia 'aki 'a e tafa'aki ko eni, 'a 'etau alēlea pea mo e ngaahi fonua ko e ngaahi *trade*

agreements ngaahi aleapau mo e ngaahi konivēsio fefakatau’aki hangē ko e *PACER PLUS*. Lave’i pē ‘oku kei fai e ngāue ki ai ‘a e Pule’anga ka ko e me’a ‘oku loto ke ‘ohake he motu’a ni ‘a e mahu’inga ke fakaivia ‘a e ngaahi tafa’aki ko eni ‘i he Potungāue ko eni ‘oku nau fekaukau’aki mo e ngaahi Potungāue kehe ‘e tokoni ki hono alea’i ‘a e fefakatau’aki ‘a e fonua ni. Ko u manatu ki he faifatongia ‘i muli tafa’aki Pasifiki na’a ku lava ‘o fakatokanga’i neongo ‘oku tau fakamalumu pea mo hotau fonua kaungā’api hangē ko Ha’amoā pea mo Fisi ‘i he ngaahi aleapau fefakatau’aki fakavaha’apule’anga mo e ngaahi konivēsio tata ka ‘oku ...

<009>

Taimi: 1421-1426

Siaosi Pōhiva: ... hangē ‘oku mavahe hono talitali ‘e Nu’usila ia mo ‘Asitelēlia e ongo fonua ko eni, te u ‘oatu pē fakatātā ko eni. Lolotonga e fakamalohi’i ke fufulu e fo’i talo mo e fo’i ngoue ‘a Tonga ní he’ene hū ki Nu’usilá ke ma’á. Fakatokanga’i ko Ha’amoā ia mo Fisi ‘oku hū pē fo’i me’akai ia mo e kekelelé. Ko e me’a ko u tokanga au ki ai pē ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau alea fefakatau’aki mo e ngaahi fonuá ko e hā e ngaahi makatu’unga ‘oku tali lelei ai ‘a e ngaahi fonua ia ko ē kae hangē ‘oku tekeke’i holo ‘a Tonga ní. Ko e ‘uhinga ‘eku, ko ‘eku poiní Hou’eiki kapau ‘oku fiema’u ke fakaivia ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea.

Siaosi Pōhiva: ‘A e ngaahi tafa’aki ko eni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Te u ki’i tokoni atu mu’a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko u kole pē ke fakatokanga’i ange ko e ‘ū me’a ko eni hangē ko e me’a ko ē ki he *PACER PLUS Plus* pea mo e ngaahi *organizations* kehé ‘oku ‘i ai e ngaahi potungāue ‘oku ‘i ai pea toki fai leva e fengaue’aki mo e *Foreign Affairs* pea fai leva ai ‘a e femahino’aki. ‘Oku ‘i ai leva e feitu’u ‘e taha kuo pau ke faka’atā mei ai ‘a ‘etau kau ki ha konivēsio pē ko ha talite ‘oku ‘omai ki he fonua ni fakatatau ki he Konisitūtoné. ‘A ia ko ‘eku kolé ‘a’aku ia Sea ke tau tali mu’a ‘a e vouti ia ko eni ka tau hoko atu. Ko e ‘ū me’a ko ē ‘oku felāve’i mo e *PACER PLUS* mo e ‘ū me’a kehekehé ko u pehē ke fehu’i mai ia he taimi ‘e a’u mai ai ki he potungāue ko ē ‘oku fekau’aki mo e me’a ko iá ka tau lava ‘o ki’i ‘unu atu Sea. Ko u tui ‘Eiki Sea ko e vave ange ‘etau ngāue ko eni ko e ‘atā ia e me’á ke fai ‘a e ngāue ko eni ‘oku felāve’i mo e *COVID-19*. ‘Oku fiema’u ke tau ki’i nga’unu kae ‘oua te tau fu’u tu’uma’ú. Ko e kole pē ki he Feitu’u na ko e hā ha’o me’a tu’utu’uni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ‘aupito e ‘Eiki Minisitā Leipá Fakafofonga. ‘Oku ‘i ai pē ngaahi vahevahe polokalama ‘o e *portfolio* ko eni.

Siaosi Pōhiva: Mahino pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ma’u he polokalama nimá ki he ngaahi *protocol services*. Mahalo ko e ‘ū me’a ia ke fokotu’u ki ai e ngaahi fakakaukau ko ená.

Siaosi Pōhiva: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘I he ngaahi fengaue’aki e *Foreign Affair*. Mālō.

Siaosi Pōhiva: Mālō Sea. Mālō. Ko e ‘uhinga pē ‘a e fakatalanoa ‘a e motu’a ni mahino pē ‘oku ‘i ai e ngaahi potungāue kehe ia ‘oku nau felālāve’i mo e ‘i ai e ngaahi mafai mo e ngaahi talite ko iá. Ka ‘oku ‘ikai ke tui Sea ‘oku totonu ke tukunoa’i he ‘oku kau eni ‘i he potungāue mahu’inga hotau ngaahi vā fakatipilometika mo e ngaahi fonuá ‘oku nau tokanga’i tautēfito ‘i he taimi ko eni ‘oku tau kei *lockdown* ai tautolu ‘i he taimi ní. Tui pē ‘oku mahu’inga pē ke fai hono lave’i ‘i he’etau ‘i he tafa’aki ko eni ‘oku ‘i ai pē ‘enau kaunga ki ai. Mālō ma’u faingamālie Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafofonga. Ngaahi me’a ia ‘e fakatokanga’i ia he lava ‘etau Patisetí hono fakatokanga’i ‘e he Pule’angá. Mālō. ‘Eiki Minisitā me’a mai.

Fakamamafa’i Pule’anga mahu’inga ‘i ai ngaahi ‘ofisi fakatipilometika Tonga ‘i muli

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea. Tapu ki he Feitu’ú na Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakató. Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘ofisi ‘oku toki mahino hono ‘aongá ‘i he taimi ko ē ‘oku hoko ai e faingata’a fakamāmani lahi pea ‘oku kau ai ‘a e ‘ofisi ko eni ‘a e *Foreign Affairs* pē ko e ‘Ofisi ko eni ki Mulí. Te u ‘oatu pē ngaahi fakatātā ko eni Sea. He taimi ko ē na’e kamata mai ai ‘a e *coronavirus* ‘i Siainá pea tau feinga’i ‘a e fānau ko ē ke tō hake ki Lonitoni ke feinga’i maí ko e ‘ofisi ia na’a nau fai ‘a e ngaahi alea fakatipilōmetiká. Fai pē foki e ngaahi fakatahá ia pea ‘oku ‘i ai e ngaahi kōmiti fakafonua ki he ngaahi me’a fakatu’upakē pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku kau tonu ki he Potungāue Mo’uí ‘i he’etau faka-felāve’i ko ē ngaahi potungāue ‘i Tonga ní ka ko e ngaahi alea kotoa ki mulí ‘oku fai ia ‘i he ‘ofisi ko eni.

Pea ko e ‘uhinga ‘eku fakamatala ki hení Sea ‘a e mahu’inga ko ē ke ‘i ai hotau ngaahi ‘ofisi ‘i he ngaahi fonua mulí. Ko e me’a mālie ‘a e feinga’i ko ē ‘o e fānau ‘o tō ki Lonitoni. ‘Oku ‘ikai foki ke, ki’i faingatāmaki ‘a Nu’usila mo ‘Asitelēlia he taimi ko iá. He na’e tatau pē ‘etau tokanga kia kitautolu mo ‘enu tokanga kia kinautolu he kamakamata ke tokotokolahi mai ‘a kinautolu na’e ma’u ‘e he mahaki ‘a e *COVID-19* ‘i he ongo fonua ko eni ‘a ‘Asitelēlia mo Nu’usila. Ka ko e me’a mālie ko e ‘i ai ‘etau ‘ofisi fakatipilōmetika ‘i Lonitoni. Na’e fai e fakakaukau mai mei Siaina ke fakafolau ...

<002>

Taimi: 1426-1431

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... hake ‘etau timi sipoti ‘i *Abu Dhabi* pē *UAE* ka ‘oku ‘i ai foki mo ‘etau ‘Ofisi ai ‘o nau fale’i mai koe’uhi ko e kamata ke lahi ange ‘a e puke honau fonua na’a sai

ange ke nau ‘alu hangatonu pē ki Lonitoni pea fai ‘a e ngāue ko ia ‘o to hake ai ‘etau fānau ki Lonitoni.

Ko e taimi ko ē na’e tapuni ai ‘a e kau’āfonua Sea, ‘oku ‘ikai ko ha tu’utu’uni faingofua ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e Kapineti hono tāpuni ko eni ‘o e kau’āfonua pea ngali faingofua pē ‘a e tu’utu’uni, ka na’e fai ‘a e ngāue lahi mo e talanoa fefeka mo e talanoa lahi ‘aupito mo e ngaahi fonua kaungā’api pea mo e ngaahi fonua ko eni ‘oku ‘i heni ‘enau kau ‘amipasitoa pea mo ‘enau kau *high commissioner*. Kātoa e ngaahi ngāue ko ia Sea hono haiane’i ‘a e ngaahi vā fakavaha’apule’anga ko ia, na’e fai he ‘Ofisi ko eni. Tāpuni ko eni e kau’āfonua na’e ‘i ai hotau, mea’i pē he feitu’u na pea mo e fonua ‘a e tokolahi ‘o kinautolu na’e fihia ‘i Nu’usila, fihia ‘i ‘Aositelēlia, Fisi, Ha’amoia pea mo e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki.

Ko e ālēlea ko ē ki he tokoni ke fai kia kinautolu pea mo e fale’i na’e fai kia kinautolu ke nau ma’u fale’i pea mei hotau ‘ofisi ko ē ‘i he ngaahi fonua ko eni. Ko e ngaahi fonua ko ē ‘oku fihia ai hotau kāinga ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hatau ‘Ofisi mei ai na’e fetu’utaki hangatonu ‘a e ‘Ofisi ko eni ke fai e alēlea pea ke fai ha tokoni kia kinautolu fakavisa. Pea hangē ko ‘etau kau ngāue toli, mo kinautolu fānau ako na’e fihia ‘i he ngaahi fonua muli, ka kuo ‘osi pehē pē ki he kau folau mai, ‘ikai ke nau lava ‘o tō mai ki Tonga ni ka nau mo’unofoa ai pē he ngaahi fonua muli ko eni. Kātoa ki he ngaahi fokotu’utu’u ki he visa mo e me’a, ko e alea pea mo e ngaahi fonua muli na’e fakahoko kotoa ‘e he ‘ofisi ko eni.

A’u pē ia ki he si’i kāinga muli na’e fihia ‘enau nofo ‘i Tonga ni koe’uhi ko e tāpuni ‘a e kau’āfonua, kātoa ‘a e ngaahi me’a ko ia. Ka ko e ‘uhinga ‘eku talanoa ki ai Sea ‘a e mahu’inga ko ē ke ‘i ai hatau ngaahi ‘ofisi pehē ni ‘i muli. Ko e taimi ko ē ‘oku *normal* ai ‘a e mo’ui pea mo ‘etau nofo pea ‘oku ‘ikai ke fu’u loko ha māhino mai ‘a hono ‘aonga, ‘oua leva pē ke hoko ha faingata’a pehe ni. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e poupou ki he fokotu’utu’u ko eni, ke ‘i ai ha’atau ‘Ofisi ‘i Fisi pea mo ‘Iulope. Pea ko e tu’u ‘i he kaha’u kapau ‘e to e lahi ange hotau ngaahi ‘ofisi he ngaahi fonua ko eni ‘oku tau fengāue’aki, tautautefito kia nautolu ‘oku tau fengāue’aki ‘i he *trade*, ko ‘ene to e faka’ofa’ofa ange ia Sea.

Ke fakatokanga’i ‘a e ngāue lahi fakahoko kau ngāue Potungāue ki Muli

Ka kuo u ma’u ai pē ‘e au ha faingamālie ke u fakamālō ki he kau ngāue ko eni. ‘Ikai ke ngata ‘i he *CEO* le’ole’o pea mo e kau ngāue ‘a e ‘Ofisi ko eni ki Muli, *Foreign Affairs* ‘i Tonga ni kae pehē foki ki he ngaahi ‘ofisi ‘etau ngaahi *missions* ‘i muli. ‘Oku ‘ikai ke fu’u ‘ilonga ‘enau ngāue he taimi lahi, hangē ‘oku tolo momoko pē, ka ‘oku nonga e fonua pea mo tau e ngaahi alea lahi fakavaha’apule’anga koe’uhi ko e ngāue ‘a e fanau ko eni. Pehē pē Sea ‘a e fakahoha’a ke fakatokanga’i pē ‘a e ngāue lahi ‘oku fai ‘e he kau ngāue ko eni. Mālō ‘aupito Sea e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘e ‘Eiki Minisitā. Māhino lelei ‘aupito ‘a e Potungāue ko eni. Ko vā lelei mo ‘etau vā kovi mo tu’a, ‘oku makatu’unga ia he Potungāue ko eni. Ka ‘oku ou kole atu pē ke mou fokotu’u mai ha fika, kapau ‘oku mahu’inga ‘a e ngāue ‘a e ngaahi misiona ko eni he nau ngaahi fakamatala ‘oku ki’i lahilahi e noa he ngaahi fakaangaanga he *provisional* pea mo ‘enau *revise estimate*. ‘Ai mai ha ki’i fika kapau ‘oku mahu’inga. Mālō. Me’a mai.

Tokanga pe 'oku fakakaukau he Pule'anga mo ha 'ofisi 'i *Brussel*

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e faitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea, 'oku 'ikai ke u loto ke u fakalōloa, ko e ki'i fakahoko atu pē, ko hono 'uhinga, ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā, pe 'oku nau fakakaukau ke 'i ai ha va'a 'i *Brussel* ko hono 'uhingá ko e mahu'inga 'o e tafa'aki ko eni 'i he ngaahi konivesio faka'ekonōmika kehekehe.

Kole mei he kakai Tonga tukuvaka 'i muli fekau'aki mo 'enau visa fakalōloa

Kaikehe Sea, kuo u fie fakahoko atu pē ki'i me'a ko eni. 'I he taimi mālōlō na'e fai mai ai e kole mei he kāinga 'e ni'ihi mei muli, ko hono 'uhinga ko e lave ko eni ki he 'esitimetu ko eni 'a e Potungāue ki Muli. 'Oku pehē, ko e tokoni ki he ni'ihi ko eni 'oku fihia 'a e kāinga Tonga 'i Nu'usila mo 'Aositelēlia. 'Oku nau kole mai pē 'Eiki Palēmia ha tokoni, ko e 'uhinga ko e pehē, 'oku ō atu ia ko ē ke fakalōloa 'enau visa, 'oku talamai ke totongi 'a e pa'anga 'e 300 pea makehe mei ai, ko e ni'ihi ko ē 'oku a'u 'o *multiple visa*. Ko e totongi pē ko ē 'o fakafo'ou pea mole ai pē *multiple visa* ia. Pea ko e fakahoko atu pē ki'i me'a ko ia na'a lava 'o tokoni mai e Hou'eiki Pule'angá ai, ko e ha'u tonu pē ia mei he kāinga 'a ē 'oku nau lolotonga me'a mai ki he fakahoha'a 'oku fai atu mei he Fale Alea 'o Tonga. Ko e ki'i kole pē ia he lolotonga kei nofo 'i he 'esitimetu ko eni, Potungāue ki Muli. Mālō.

<003>

Taimi 1431-1436

Māteni Tapueluelu: ...Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga, malu'i 'a e Pule'angá, fai ha ngāue ki ai.

Tali Pule'anga ki he kole kāinga Tonga tukuvakā 'i muli fekau'aki mo 'enau visa

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Sea. Ko e 'ū ngāue ia ko eni Sea talu 'a e hoko 'a e Kōviti 19, 'oku fakahoko pē 'e he ongo 'ofisi ko eni 'i Tonga ni, pea pehē mo honau *counterpart* 'i muli, tautefito 'i Nu'usila mo 'Asitelēlia, pōpōtalanoa 'aho kotoa pē felāve'i mo e ngaahi *issue* 'oku 'omai 'i he faingata'a ko eni. Pea 'oku hoko atu pē 'a e pōtalanoa 'Eiki Sea, pehē ki ha founga 'e lava ai ke fai ha fetokoni'aki, tautefito ki Nu'usila mo 'Asitelēlia ki he teu ko eni ke fakafoki mai hotau kāinga mei ai.

Sea komiti Kakato: Mālō 'aupito. 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he tali atu 'a e fehu'i 'a Tongatapu 4. Tapu mo e Feitu'u na kae'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Ko e ki'i 'ai pē ke fakahoko atu 'oku 'i ai 'a e *Combined Committee*, 'a ia 'oku kau mai ki ai 'a e 'ofisi Nu'usila, mo e 'ofisi 'Asitelēlia, pea mo e *task force* pea mo e Potungāue ko eni *Foreign Affair*, ke tokoni holo pē 'i he ngaahi *issue* ko eni 'oku fakahoko mai kā ko e *issue* hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'anga, ko e issue oku talanoa'i ma'u pē, 'a e 'ū konga ko ia, 'uhi ke ma'u ai pē 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he hoko atu ko ē ki he kaha'u. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia. Felāve’i pē ki he me’a mai ‘a e Fakafofonga ‘e lave ai ‘a e ‘ofisi ‘i *Brussel* tau ma’u ‘a e ki’i maama mei he fakataha fakafeitu’u ko ē ‘a e *EU, European Union*, ‘Afilika mo e Pasifiki, mo Kalipiane, mālō pē ‘i ai ha’anau tokoni ki he ngaahi fanga ki’i fonua pehē. Kā ‘oku ou lave’i mahalo ‘oku faingamālie ko hotau ‘ofisi ‘i Lonitoni ‘i Pilitānia ke toki fai ha ngaahi fengāue ‘aki pea mo e ngaahi va’a fengāue ‘aki hangē ko e *EU* ‘i he ngaahi tokoni ‘i he tafa’aki ‘o e *border*. Mālō. ‘Oku ou lave’i mahalo kuo maama lelei ho’omou feme’a’aki.

Lord Fakafanua: Sea kātaki pē ka u ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga Ha’apai Nōpele.

[Tokanga ke fakaivia tafa’aki nau fakahoko ngaahi alea mo e ngaahi talitali kau folau mei muli](#)

Lord Fakafanua: Tapu pē ki he Feitu’u na Sea, pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e kole fakamā’ala’ala pē eni ia mei he Pule’angá pē ‘e lava ke ‘omai ha tali ki he peesi fika 102, ‘a ia ko e ‘i he peesi ko ení Sea, ‘oku hā ai ko e pule’i mo e fale’i, ‘a ia ko e *leadership* mo e *policy* ko e *sub* polokalama fika 4. Ko e tafa’aki eni ‘o e ngaahi ngāue *protocol* pē ko e *protocol division*, ‘oku ou tui mahalo ‘oku ‘osi mea’i pē ‘e he Feitu’u na Sea ko e *protocol division* ko e tafa’aki mahalo ko e tafa’aki mahu’inga taha eni ‘a e *Foreign Affair* he ko nautolu ‘oku nau hanga ‘o fakahoko ‘a e ngaahi alea pea mo hono talitali ‘a e ni’ihi ko eni ‘oku ‘a’ahi mai mei muli.

Sea ko ‘eku pē ‘a’aku ia pē ko e pē ‘oku hiki ‘a e silini ko ē ‘a e *protocol* ki ha vouti ‘e taha, koe’uhí kuo hā pē ia ‘i heni ko e patiseti ko ē ki he ta’u fakapa’anga fo’ou ‘oku noa (0). He koe’uhí ko e peesi pē kimu’a ‘oku hā ai ko e polokalama ko ē pule’i fakangāue ‘oku ‘i he 8 kilu, 8 mano, 1 afe, 2 ngeau. Ko e hiki ko ia ko e *protocol division* ‘oku tu’u ‘i he noa (0). ‘A ia fakatatau ki he palani ngāue ko eni ‘a e Potungāue ko ení ‘oku hā pē ‘i he’enau palani ngāue peesi fika 51, ‘oku ‘i ai ‘a e *staff* pea mo e patiseti ngāue mo e polokalama ‘i ai, kā ‘oku ou tui mahalo ‘oku ‘i ai ‘a e *error* ‘oku ‘asi ‘i he peesi ko ení, ‘oku hā pē ia ai ‘oku *shown an error*, pea ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘a e *source* ‘a e polokalama ko eni. Ko e kole fakamā’ala’ala pē kapau ‘e ‘i ai ha tali mei he Pule’anga.

[Fokotu’u ke fakaivia Potungāue ki Muli he ko ē monu’ia fonua mei he vā fengāue’aki mo e ngaahi fonua muli](#)

Pea ko e fehu’i hono hokó pē Sea, ko e ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lakanga ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ‘i he *Foreign Affair* ‘oku kei tu’u faingamālie ‘oku te’eki ai ke kumi ha taha ke ne *fill* ‘a e ngaahi *post* ko eni. ‘Oku ou tui ‘oku mahu’inga eni ki hono fakaivia’i ‘a e Potungāue ‘i he’enau ngāue, he ko e monū’ia lahi ‘oku ma’u ‘e he fonua ni ko e tafe mai ‘i he’etau vā mo e ‘ū potungāue mo e ‘ū Pule’anga muli. Pea ko e ngaahi alea mo e ngaahi ngāue ke fakakakato ‘a e ‘ū he ko e *client* ‘a e *Foreign Affair* ‘a e ‘ū Potungāue. Pea kā ‘i ai ha kole mei he tau pehē pē Ngaahi Ngāue Lalahi, pē ko e mei he Ngoue ‘e fakafou kātōa ‘i he ‘ofisi ko eni. ‘A ia ‘oku mahu’inga ‘aupito ke tau fakatokanga’i ke fakaivia’i ‘a e ‘ofisi ke nau lava ‘o fakahoko ‘enau ngāue fakatatau ki he fiema’u ‘i he ngaahi patiseti tautefito ki he ta’u ni, ‘oku ...

Taimi: 1436-1441

Lord Fakafanua : ...*deficit*, pea 'oku fiema'u ke 'omai 'a e ngaahi *ODA* pē ko e *Overseas Donor Assitance*. Fakatātā 'aki pē 'Eiki Sea, ko e lakanga ko ē Tokoni Sekelitalí 'oku kei *vacant*, pehē foki ki he *Account Officer* mo e *Computer Assistant*. Ko e *Principal Assistant* Sekelitali ko ia ki 'Iulopé, pea ko 'ene tu'u he taimí ni 'oku 'ikai ha taha ke ne ma'u 'a e tési ko ia ki he Kominiuelí pē 'oku tau kei tauhi pē 'a e vā mo e Kominiuelí pē 'ika, ka 'oku tu'u 'atā 'a e lakanga ko iá, pehē foki ki he ngaahi lakanga 'oku 'i he'etau 'ū 'ofisi ko ia 'i mulí. Ko e Konisela Senialé 'oku kei le'ole'o pē ai 'a e Koniselá 'oku te'eki ke 'i ai ha taha te ne ma'u e lakanga ko iá. 'Oku pehē foki ki he lakanga Konisela 'i Niu 'Ioké, 'oku 'ikai ha taha te ne ma'u e lakanga ko iá. Pea mo e Sekelitali Fika 2 ko eni 'o Lonitoní 'oku kei 'atā mo e lakanga ko iá. Ko e kole fakama'ala'ala pē mei he Pule'angá. 'Uluakí pē, ko e hā 'a e 'uhinga 'oku noa (0) ai 'a e patiseti ki he *protocol* pē 'oku ai ha feitu'u ia 'oku 'omai mei ai 'a e pa'anga ko iá, makehe mei he me'a ko ia 'oku hā mai he patisetí. Pea ko e fika 2 pē, kapau 'e lava ke 'omai ha tokoni mei he Pule'angá, ko e ngaahi lakanga mahu'inga ko eni 'oku kei avá, pē 'oku fai ha ngāue ki ai pē 'ikai. Ko ia pē mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Nōpele. Kātaki 'Eiki Palēmia.

Fakahā Pule'anga 'osi to'o pa'anga vahenga ki he ngaahi lakanga 'atā tuku ki Fale Pa'anga

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató. Ko u fakamālō 'aupito ki he fēhu'i kuo 'omai mei he Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apaí, ki he kongá ko eni 'oku fo'i noa (0) ai 'a e me'a ko ia felāve'i mo e *protocol* mo e ngaahi *post* kehe. Ko hono mo'oní kuo 'osi fakaivia pē. Tau pehē kapau te tau nofo 'i he *protocol*, kuo 'osi ma'u 'a e tokotaha ko ia ki aí, ka 'oku te'eki ai ke fokotu'u ki ai. Mahalo pē na'a mou 'osi mea'i pē, ko e ngaahi *post* fo'ou, ngaahi *post* ko ia ke fakafonú, na'e 'osi to'o ia ki he Potungāue Pa'angá, 'o toki 'omai pē mei ai 'i he taimi ko ia 'oku fakapa'anga ai ke fokotu'ú. Pea ko e me'a ia 'oku 'asi pehē ai hē, ka ko e 'ū *post* ia ko iá 'oku 'osi fakaivia pē ia 'osi mahino. Hangē ko e *progress* ko eni 'i he *post* ko eni 'i he *protocol Chief Protocol* kuo 'osi ma'u 'a e tokotaha ki ai, ko e toe pē ke fakakakato atu 'a e 'ū 'a e ngaahi ngāue ki aí. 'I ai 'a e ngaahi *post* 'oku 'i he tu'unga tatau mo ia, 'i ai e ngaahi *post* 'e toki fai hono tu'uaki 'a e me'a ko iá. 'Ofa pē 'oku ki'i tokoni atu 'a e ki'i fakamatata ko iá. Ka 'i ai pē ha ki'i me'a 'oku ki'i ta'emahino, sai pē ko e Minisitā Pa'angá eni 'oku 'i heni pē, mālō. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Palēmia. 'Oku ou tui 'oku mahino pē ia. 'Oku ou lave'i hangē kuo melie hotau efé.

Māteni Tapueluelu : Sea fakamolemole ki'i tokoni mai pē na'a ku *miss* ia 'e au. Ko e tali ē ki he me'á, ka ko e 'uhinga ko ia 'oku noa (0) aí, 'oku 'ikai ha taha ia 'e to e ngāue ai, pē 'oku ..

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia na'e tali 'e he 'Eiki Palēmia, 'oku 'ikai ha taha 'e ngāue ai, ka 'oku ai pē hono pa'anga, pea 'e toki fai hono 'initaviu ha kau ngāue ki ai, ka ke to e fakamaama mai pē pē 'oku tonu 'eku fakaleá pē 'ikai 'eku fanongó 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Mālō Sea. Tonu pē ho'o faka'uhingá, ko 'ene noa (0) koe'uhí ko e pa'angá ia 'oku tuku ia he tafa'aki kehe, tuku ia 'i he vouti ko ia 'a e Minisitā Pa'angá, ke toki fai hono *recruit* mei ai. Mālō Sea.

Fehu'ia Pule'anga pē 'oku angamaheni 'ave \$ vāhenga Potungāue ki Muli tuku 'i Fale Pa'anga

Sēmisi Sika : Sea kātaki, ko 'eku ki'i fehu' pē. Pē ko e angamaheni eni? Mahino pē ki he motu'á ni 'oku ki'i fuofuoloa mai, hangē ko e me'a ko ia 'a e Fakafofonga Nōpele Ha'apaí. Hangē 'oku ki'i fuofuoloa mai, 'a e 'i ai 'a e me'a ko e *vacant* 'i he Potungāue ko ení 'i he 'ū lakanga mahu'inga 'aupito 'aupito kae tautautefito ki he ngaahi lēvolo 'i 'olungá. Ko 'eku fehu'í pē 'a'aku ia, ko eni 'oku fakahoko mai, hangē na'e 'ave 'a e ngaahi patisetí ki Fale Pa'anga. Ko 'eku fehu'í, ko e angamaheni nai eni, ke 'ohovale pē kuo fetukutuku ia ki Fale Pa'anga tali ai, pea toki fetukutuku mai. Pē ko e tuku pē ia ai kae 'oleva ke toki mahino ko hai 'oku ...

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Palēmia tali mai 'a e fehu'í.

Tali Pule'anga 'oku 'ave ki Fale Pa'anga e pa'anga koe'uhi ko e fa'a ngāue'aki ki he taumu'a kehe

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, mahalo na'e ki'i melemo pē 'i he fakakaukau 'a e Fika 2 'o Tongatapu. Ko e me'a eni na'a mau 'ai 'i he lahi ko ia 'a e *vacant*, kae tuku foki 'a e pa'angá ia he ngaahi feitu'ú, pea toki 'ai atu iá ia, kuo to'o ia *transfer* ia 'o fai'aki 'a e ngaahi ngāue kehe. Pea na'e lotomamahi ai 'a e tangata'eiki ko ē kimu'á, pea ko e fo'i me'a ia ko ē ko e *solution* na'e faí, ko e 'ave leva koe'uhi ke *control* mai mei he 'Ofisi Pa'anga. Kae toki 'ai pē, 'e 'i ai 'a e fo'i *process* ia 'e toki *submit* mai ai 'a e ...

<008>

Taimi: 1441-1446

'Eiki Palēmia: ... ngaahi *post* ko ia 'oku fiema'u 'aupito. Pea toki fakahū ia pea toki totongi pē kae 'oua to e faingofua mei he ngaahi Potungāue hono *transfer* ia 'o fai 'aki ha ngāue kehe. Mālō Sea.

Poupou'i ke tali Vouti Potungāue ki Muli

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia. 'I ai ha poupou? (Ne 'i ai 'a e poupou)

Vouti Fika 6 Kau Tau 'Ene 'Afio

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki. Tau hiki leva ki he Vouti Fika 6 Kau Tau 'a 'Ene 'Afio. Vouti Fika 6. Kau Tau 'a 'Ene 'Afio.

Fakama'ala'ala he Vouti 'a e Tau Malu'i Fonua

'Eiki Minisitā Tau Malu'i 'Ene 'Afio: Sea mālō ho'o laumālie. Tulou atu Palēmia, Hou'eiki Minisitā, kau Fakafofonga Nōpelé kae 'uma'ā e kau Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea ko e *budget*

ko eni ko ē ‘a e Malu’i ‘oku ki’i holo si’i pē he ta’u fakapa’anga fo’ou ‘aki e pēseti ‘e 2. Ko e makatu’unga pē ia he vailasi ko eni ‘oku tau fehanga’anga mo ia. Ko e fakahoko fatongia ‘a e Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio Sea ‘oku ‘ikai ke to e liliu, mou mea’i pē ‘e moutolu he ‘ikai ke u to e fu’u lave ki ai ka ‘oku mou mea’i pē taimi ko ē ‘oku hoko ai ha maumau fakanatulá kuo li’aki he kau sōtia honau fāmili ka nau lele mai ‘o faifatongia ka moutolu. Pea ‘i he’ene pehē kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fehu’i, ko ia Sea fakamolemole ko e fakamuimui fakamālō ki he Palēmia mo e Pule’angá he ko e ta’u fakapa’anga ko eni ‘oku tau lolotonga lele ai na’e si’i hiki e vāhenga ‘a e Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio ke si’i ‘alu hake ‘o tatau mo e kau ngāue faka-Pule’anga ‘a e toenga ‘a e kau ngāue faka-Pule’anga. Taimi ia na’e sōtia ai ‘a e motu’a ni ia Sea na’e ‘ikai ke u lau vahe au. Lau fatongia. Me’a ia ‘oku mahino. ‘Aho ni kuo tau lau vahe, kae kole fakamolemole atu Sea. Fokotu’u atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘I ai ha pou pou?

Fakamālō’ia ngāue fakahoko he kau sotia

Māteni Tapueluelu: Sea, fakamolemole pē Sea kae fai atu pē ha ki’i fakahoha’a nounou pea fai atu ha fakamālō. Tapu mo e Feitu’u na Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Oku ou fie fai pē ha fakamālō Sea ko hono ‘uhinga ko e palani ngāue fakataha pea mo e fokotu’utu’u fakapa’anga ‘i he polokalama ko ia Vouti Fika 6 Sea. Fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā, kau eni ‘i he palani faingofua pea ko u faka’amu Sea kapau ‘e pehē mu’a e ngaahi palani ke *standardize* kapau te u taki homou tokanga ki he peesi 34 ‘asi kotoa ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u fo’ou. Pea kātaki pē ‘a e ‘Eiki Minisitā ka ‘oku pehē foki ‘oku holo ka ‘oku hangē ka au ‘oku ki’i kaka hake ia fakakātoa ‘aki e tolu kilu ‘a e vouti ko ‘eni pea ‘oku sai pē ia Sea he ko hono ‘uhinga ‘oku hā mai ko ē ‘i he taimi ni ko e ngāue lahi ‘oku fakahoko ‘e he Tau Malu’i he vaha’a taimi pehe ni, ‘aho mo e pō Sea, kātaki pē ‘Eiki Minisitā kau ki’i fehu’i pē he ‘oku lahi ‘a e ngaahi sino ngāue mo e ngāue he vaha’a taimi pelepelengesi pehe ni ‘oku nau fekaukau’aki kau ai ‘a e Potungāue Polisi, kau ai ‘a e Tau Malu’i, kau ai ‘a e ngaahi polisi fakakoló. Pea nau ngāue he vaha’a taimi ko ē ‘o e fakataputapu pea ko u ‘ilo pē Sea ‘oku lahi hono tālanga’i he ‘aho ni ‘a e tapu ko ia ka ko u kau au ia ‘i he pou pou ki he Pule’anga ko eni ‘i he ngaahi fokotu’utu’u nau fai ko ē fekau’aki mo e fakataputapui.

Tokanga pē ‘oku vahe ‘ovataimi kau sotia

Ko e ngaahi fakaanga ko ē ‘oku fai mei tu’a Sea ka faifaiange pea hoko mai ha vailasi ki he fonua ni ‘oku kalo kātoa e kau fakaanga ‘o fa’aki ia he Pule’anga. Pea ‘oku ou fakamālō pē au ia he’enua loto to’a ‘o fai ‘a e ngāue fakapotopoto ‘o fakatatau, te tau hanu hanu ka ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha faingata’a ia ‘e tatau mo e taimi ‘e ha’aki ai ha fo’i vailasi ‘e taha he fonua ni ‘o tatau pē ia pē ‘e hū mai ‘i fē. Ka ‘oku kau ‘a e Potungāue ko ‘eni ‘i he fuafatongia he ‘aho mo e pō he fakapapau’i ‘oku malu e fonua pea ‘oku ‘ikai ke ngata pē ia ‘i he ngaahi fakataputapu ‘o e kolona vailasi ka ‘oku kau ai ‘a e faito’o konatapu kae kātaki pē ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o tokoni mai pē ko e, ko ‘etau fanau ko ē he Tau Malu’i ...

<009>

Taimi: 1446-1451

Māteni Tapueluelu: ... fehu’i ‘oku nau vahe ‘ovataimi? Ko e ‘uhingá foki ko e talanoa ko eni na’e si’i hiki hake ‘enau ki’i vahé ke ‘alu hake ke tatau mo e toengá ‘o tatau mo e fiema’u ke vahevahe tataú. Ka ‘oku nau vahe ‘ovataimi pē ‘oku nau lelelele tō mei langi pē me’a ko ení Sea ke ki’i tokoni mai ai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Taumalu’i ‘a ‘Ene ‘Afió: Sea ko e lele he ‘ofa ki Tonga.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: He ‘oku ‘i ai mo e malu’i fonuá.

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘aupito Sea. Ko e kole pē Sea ko e pila ‘uhilá mo e vaí ‘oku ‘ikai ke totongi ‘aki ia e ‘ofa ki Tongá. Ko e kole pē ‘Eiki Sea ke ‘ai ha ki’i ‘ovataimi ‘a e fānau ko ‘ení ko e tokoni pē kia nautolu. Faka’ai’ai ko hono ‘uhingá ko e fatongiá ‘ā ‘aho ‘ā po’uli pea ‘oku ongo faingofua ia ki he fanongó. Ko e taimi ko ē ‘e ‘ai aí fakahela ia Sea pea ko e kole pē ia na’a tokoni ‘ai ha ki’i me’a’ofa ki he fānau ko ení he ngāue ‘ovataimí. Na’a ‘ovataimi e kakai kehé ia ka nau hala pē nautolu Sea. Ko e kolé pē ia.

Poupou ki he fokotu’u ke ‘ai ha ‘apitanga tau ‘i ‘Eua

Pea ko u fie lave pē au Sea ki he fokotu’utu’u ko eni ‘i he peesi 34 ke fokotu’u ha ‘apitanga tau ‘i ‘Eua tokoni kiate kinautolu he ngaahi taimi pehé ní ko e toko fā pē ia ‘oku fiema’u ki aí. ‘Oku ‘i ai pē poupou ki ai Sea ko hono ‘uhingá ko e ngaahi fetu’utakí ‘i he taimi ‘o e *emergency* ke lava pē ‘o fekau’aki ‘a e Taumalu’i pea mo e Potungāue Polisí. Pea ko e pehē ‘a e ki’i poupou Sea ka ko e kole pē ki he Minisitā ke laumālie lelei pē kae fakakaukau’i mu’a na’a ‘i ai ha ki’i ‘ovataimi ‘a e fānau tau fānau ‘i he Taumalu’i Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fai ngāue Kōmiti ki he Ngaahi Mē’a Fakafokifa ki ha ‘ovataimi kau sōtia

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i tokoni atu pē he tokanga ‘a e Fika 4. Sea ko e afā ko eni ko ē Hālotí na’e ‘i ai, ‘oku ‘i ai foki ‘a e potungāue ‘e tolu ‘oku ui ko e *first responders* pē ko kinautolu ‘oku ‘uluaki a’u ko ē he ‘osi ‘a e afā ko e ‘uhingá ko e ngaahi faingata’á. ‘A ia ko nautolu ‘uluaki a’u ke fai e tokoní pea toki hokohoko atu ai leva toki hoko atu mei mui e tēniti ia mo e hina vai mo e me’a ka ko kinautolu ‘oku ‘uluaki o ko ē ‘o vakai’i pē ‘oku lavea pē ‘oku mole ha mo’ui ‘a e kakaí pea ‘oku kau ai ‘a e Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afió. ‘A ia ko e Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afió mo e kau Polisi mo e Tāmate Afí.

Ko e ta’u ni ko ‘enau palani fo’ou na’e kamata hono ngaue’aki he afā Hālotí. Na’e vahevahe kinautolu ‘o ‘alu e kongá ki Hahake ‘alu e kongá ki Hihifo pea nofo e kongá ‘i Vaheloto. ‘A ia ko e fa’a ‘osi foki ko ē ‘a e afā ‘o hangē ko e afā *Gita* ‘oku fa’a ‘osi e ‘aho ia ‘e tolu pea toki lava ‘o

clear ‘a e halá pea toki lava ‘a e fetu’utaki ‘a kolo ni mo Hahake pē ko e, ka fai ha feinga mai ki falemahaki ‘oku lava ‘o toloi koe’uhí ko e fa’a poloka ko ē ‘a e halá ‘i he maumaú. Pea nau vahevahe leva nautolu ia kimu’a he afā. Ko e hoko ko ē ‘a e afā ko, na’a nau tokoni ai pē nautolu ia ki he kakai ‘o Hahake mo Hihifo mo Vahelotó hono hola taki’i kinautolu ki he ‘ū fale ko ē na’e kole ke nau ‘uluaki ‘alu ki ai kimu’a he tō ‘a e afā. ‘Oku ‘i ai pē foki ‘a e kakai ‘e ni’ihi he ‘ikai ke nau fu’u mavahe mei honau ‘apí kae ‘oua leva ke ongo’i ‘oku ki’i faingata’a. Pea ko e ngāue ko eni ‘a e Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afíó ‘oku tatau pē pea mo e kau Polisi. Ko u ‘ilo ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e, ‘a Fika 4 he na’e ‘i he Polisi foki. ‘Oku ne mea’i lelei ‘a e feilaulau pea mo e ngāue ‘oku fakahoko ‘e he *first responders* pē ko e timi ko ení.

Mahalo ko e ‘osi eni e uike ‘e ua mei ai na’e fakahū mai na’e fokotu’u ia ‘e he kōmití, Kōmiti Fakafonua ko ē ki he Ngaahi Me’a Fakafokifā ke fai ha ngāue makehe ‘i he fakakaukau ko eni ‘oku fokotu’u mai ‘e he Fakafofonga Fika 4 ke ‘ai mu’a ha ki’i sēniti ke faka’atu’i ‘aki ‘a e ngāue ‘a e kau sōtiá he ko e fo’i timi ko ení ko e kau sōtiá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau ‘ovataimi ‘anautolu. Pea hangē ko e me’a ‘oku me’a atu ‘aki ‘enau ‘Eiki Minisitā ‘e *Lord* Ma’afú ko e ‘ofa pē ki Tonga he ko ‘enau me’a pē ia ‘oku fai he taimi ní. Ka ‘oku ‘osi ka ‘oku fai e fokotu’ú he kōmiti ko ‘ene maau ha fokotu’utu’u ki ai ‘a e kōmití ‘e fakahū mai ki he Kapinetí ke fai ha sio ki ai. Ko e ‘uhingá ko e hounga’ia he ngāue ‘oku nau fakahokó. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā. Ko u tui pē ‘oku fiemālie e Fakafofongá ka ‘oku mo’oni ‘aupito e ‘Eiki Minisitā he Taumalu’i ‘a ‘Ene ‘Afíó. Ko e ō he taú ‘oku ‘ikai ke to e fai ha ‘ovataimi ia ‘a e ō he mala’etaú hangē ko e ō ko eni ‘oku fai he kūlifá mo e me’á. Nau totongi ‘aki pē ‘enau ‘ofa he fonuá mo māmani. Tukukehe ‘enau toki foki mai hanau me’a’ofa makehe. Mālō.

Dr. Saia Piukala: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Poupou ki ha ‘ovataimi kau sotia koe’uhi ko e ngāue mo e potoi ngāue nau ma’u he ngāue tokoni

Dr. Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu’ú na pea ...

<002>

Taimi: 1451-1456

Dr. Saia Piukala: ... kae ‘uma’ā e Hou’eiki e Kōmiti Kakato. Sea ko ‘eku tu’u hake pē au ko e poupou Sea ‘i he feme’a’aki ko eni ki he Kau Tau Malu’i ‘a ‘Ene ‘Afíó ‘a e ‘ikai ke ngata pē he’enau hoko ko e kau *first responders* ‘i he taimi ko ē ‘oku tō mai ai ‘a e ngaahi fakaēvaha fakaēnatula Sea. Pea ‘oku mahino ‘aupito ‘enau ngāue pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi poto makehe ‘oku nau ma’u Sea ‘o tokoni lahi ia ki he Pule’angá pea mo e fonua fakalukufua.

Te u fakatātā’aki pē Sea, taimi na’e tō mai ai e ki’i ‘ahiohio ‘o ne uesia ‘a e falemahaki ko ē ‘o ‘Eua, ko e Kau Tau Malu’i ‘a ‘Ene ‘Afíó na’a nau fakahoko fatongia ki hono monomono mo hono fakalelei’i pea hoko mai ko eni ‘a e COVID-19, ko e *Health Center* ko ia ‘i Mu’a, ko e Kau Tau

Malu'i 'a 'Ene 'Afio na'a nau fakahoko 'a e fatongia ko ia Sea 'o 'ikai ke to e 'i ai ha to e mole, ha to e pa'anga makehe Sea. Pea ko 'eku tui 'aku ia 'oku ou pou pou ki he fokotu'u ko eni Sea, neongo pē 'a e 'ofa ki Tonga Sea, ka 'oku 'i ai pē ngaahi fāmili e kau 'ofisa ko eni ke tauhi.

Pea ko e fakahoha'a ko eni na'e fakahoko 'e Tongatapu 4 pea fakamā'ala'ala mai 'e he Minisitā *MEIDECC*. 'Oku pou pou atu e motu'a ni Sea ki he fakakaukau ko iá pea neongo ko e fakakaukau ko ia 'e toki aofangatuku mai 'e he Kōmiti ka 'oku ou tui 'e pou pou 'a e kau Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato ke tokangaēkina kinautolu ko eni 'oku nau fakahoko fatongia ki he malu'i e fonua fakalukufua pea 'ikai ke ngata pē ai ka 'oku nau to e tokoni he ngaahi me'a kehe 'i he ngaahi pōto'i ngāue 'oku nau ma'u Sea. Ko ia pē Sea e ki'i fakahoha'a mālō e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga mei Vava'u. Kuo u tui pē 'oku māama mei he 'Eiki Minisitā. Fai e ngāue ki he me'a 'oku mou feme'a'aki ai. Me'a mai Tongatapu Fika 1.

[Fiema'u fakama'ala'ala ki he ngaahi tokoni koloa mo e me'angāue ki he Tau Malu'i Fonua](#)

Siaosi Pohiva: Sea. Tapu pea mo e Sea kae 'uma'a e Hou'eiki. Peesi 115 Sea, e ma'u'anga pa'anga ki he Kau Tau 'a 'Ene 'Afio. Fakatokanga'i hifo 'oku laka ia 'i he peseti 'e 50, ko e ngaahi tokoni ko e *inkind*. Tatau pē pea mo e 2019/20 'ova mo ia he peseti 'e 50 pea 'i he fakaangaanga 2018/19 'oku to e lahi pē mo e tokoni *inkind* ia ko eni. Ko e ki'i 'eke fakama'ala'ala pē eni ia Sea. Ko e hā fua e 'ū me'angāue ko eni, na'a 'oku ala tokoni ia ke vahevahe atu mo e ngaahi Potungāue kehe, kapau ko ha ngaahi fu'u mīsini, ko e fie 'ilo pē Sea. 'Oku ou lave'i hifo ki he lahi pehē fau 'a e ngaahi tokoni ko e *inkind* 'oku 'ikai ko e *cash* 'i he Patiseti ko eni. 'Oku ou mahamahalo pē ko e 11 miliona ia ko eni ko ē 'oku 'asi ko ē he totongi koloa mo e ngāue. Ka ko e ki'i fiema'u fakama'ala'ala pē. Mālō.

[Tali ko e ngaahi tokoni fakakautau pe ia 'oku fakataumu'a pe ia ki he Tau Malu'i Fonua](#)

'Eiki Minisitā Kau Tau 'Ene 'Afio: Sea, tokoni atu pē ki he Fakafofonga Tongatapu 1. 'Oku 'i ai e 'ū fonua muli 'oku fai ai e alea mo nautolu fakakautau, hangē ko 'Amelika, 'Asitelēlia, Nu'usila, 'ū fonua pehē. Ko e alea ia, ko e loto ia e 'ū fonua 'oku 'ikai ke 'omai e tokoni ia ko ia ke to e vahevahe, ko e mai hangatonu pē ia ki he Kau Tau 'a 'Ene 'Afio. Pea 'o kapau 'e vahevahe e kau sōtia, ko e tu'usi ia 'a e tokoni ko ia, he 'ikai ke nau to e 'omai 'e nautolu Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. Mahino lelei 'aupito e 'uhinga e 'ū me'a fakakautau ia. Ko e ngaahi tokoni ke tokonia ha fonua. Mālō.

[Fokotu'u vakai'i Lao ki he Mahafu Tau koe'uhi ko e fokotu'u he Palani ngāue ke fokotu'u fale ngaohi 'anga mahafu](#)

Māteni Tapueluelu: Sea, kātaki pē he 'ikai ke u fakalōloa. Ko 'eku fie tokoni pē 'a 'aku Sea ko hono 'uhingá ko e kongā ko eni e fokotu'utu'u 'i he palani ngāue ko eni 'oku hā he peesi 35, 'oku kau ai 'a e fokotu'utu'u ki he, ke 'ai e fale ngaohi'anga mahafu pea 'oku mahino pē ki he motu'a ni ko e kongā eni ia 'o e fatongia pau 'o e Tau Malu'i. 'Oku ou kole pē au ia Sea ke fai pē ha to e vakai ki ai, ko hono 'uhinga ko e Lao ko ē ki he *Arms & Amination* 'oku tapu ia he kupu 3 e ngaahi mahafu, ke to e vakai'i.

Taimi 1456-1501

Māteni Tapueluelu: ...me'a pē he ki'i tafa'aki ko ia Sea. Mālō Sea.

Fai ngāue ke monomono Lao ki he Naunau Mahafu Tau he 'oku ngofua Lao Sōtia e ngaahi mahafu

'Eiki Minisitā Kau Tau 'Ene 'Afi: Sea 'oku mo'oni 'a e Fakafofonga, taimi na'e Minisitā Polisi ai ko e me'a ia na'a ma kē ai. Kā 'oku fai 'a e ngāue ia ki ai Sea, ke fakatonutonu 'a e lao ia ke lava ke fakatatau mo e Lao mahafu ko eni ko ē 'a Tonga ni, kā 'oku 'i he tafa'aki ia ko ē 'a e Lao ia 'a e Sōtia ia 'oku ngofua ia Sea. Kā 'oku 'i ai pē mo'oni 'a e Fakafofonga, 'oku pau pē ke fakalelei'i pea 'oku mei 'osi ke lava ke fakatonutonu 'a e tafa'aki ko ia, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fokotu'u pea poupou'i ke tali Vouti Potungāue ki Muli

Māteni Tapueluelu: Sea fokotu'u atu ā ē na'a tuputāmaki 'a e Minisitā ia 'i he motu'a ni. Fokotu'u atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'i ai ha poupou?

(Na'e poupou'i)

Vouti 'Ofisi Palēmia

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tali 'a e vouti ko ia. Tau hoko mai ki he fika 7 ki he 'Ofisi Palēmia.

Māteni Tapueluelu: Sea kole pē ki he 'Eiki Palēmia ke ki'i 'omai ha ki'i fakamā'ala'ala, pē 'oku hiki koā pē 'oku tō. Nounou pē 'Eiki Palēmia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakama'ala'ala he Vouti 'Ofisi Palēmia

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale ni, mou kātaki pē ko u mo'usioa au 'i he me'a ko ē kā ko e patiseti ko eni 'a e 'Ofisi Palēmia, ko e tu'unga ko ia ki he fakakātoa 'o e fakamole, 'oku pa'anga 'esitimeti ki he 2020 mo e 2021 'oku pa'anga 'e 4 miliona poini 'e 48 (4.48 miliona). Ko ene tu'u ko ē mei he kuo hili mei he ta'u ko eni 'e ua kuo hili, mei he 2018 ki he 2019 na'e pa'anga pē 'e 3.69 miliona, pea 'i he ta'u ko eni 'oku tau lolotonga lele ai, ko e pa'anga 'e 3.97 miliona, pea 'i he ta'u ko eni 'oku tau hanga atu ki ai ko e pa'anga ia 'e 4.48 miliona. Ko e anga ia 'o e tu'u ko ia 'a e tafa'aki ko ia ki he fakamole, ko e tafa'aki ko ē ki he pa'anga hū mai 'oku fakafuofua ko e poini 'e .01 ki he pa'anga hū mai 'e ala tānaki ki he fanga ki'i me'a ikiiki 'i he 'ofisi ko ia 'o e Palēmia. 'A ia na'e poini 'e .15 'i he ta'u 2018/19, pea poini

leva 'i he ta'u fakapa'anga ko ē poini 'e .17, pea 'oku to e ki'i holo hifo ia poini pē 'e .01 'i he'etau hanga atu ko ia ki he ta'u fo'ou.

Ko e fatongia foki 'o e Potungāue ni 'Eiki Sea 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na, ko e 'ulu ia 'o e *Government*, pea ko e Sea ia ki he Kāpineti, pea mo e tataki 'o e Pule'angá 'i he 'ene anga 'ene felāve'i mai mo e Feitu'u na pea mo e Fale 'Eiki ni, pea mo e ngaahi me'a kehekehe pē 'oku mahino pē ki he anga 'etau tupu fakafonua. Ko e 'ofisi pule eni 'o e Pule'angá. Ko e fanga ki'i polokalama 'oku ngāue ko ē ki ai 'a e Potungāue ni 'i ai pē 'a e fo'i polokalama lalahi 'e tolu, pea 'i he fo'i polokalama ko ia 'oku vahevahe, vahevahe ai ki he ngaahi *division* 'e 13, te u ki'i laulau atu pē kā ko e fanga ki'i *division* iiki pē 'i he anga e fakamahu'inga fakapa'angá. Ko e 'uluakí pē ko e 'ofisi ko ia 'o e Palēmia pea ko hono ua, ko e 'ofisi 'o e pulé, *Chief Secretary*, pea mo e tolú leva ko e *Corporate Services* ia 'i he ngaahi me'a fakapule'í, fika fā ...

<005>

Taimi: 1501-1506

'Eiki Palēmia : ... ko e 'Ofisi ia 'o e Kapinetí, 'oku nau tokanga'i 'a e 'ū meá kotoa ki he Kapinetí. Pea ko e fika 5 ko e *International Division* ia. 'Oku lahi foki 'a e ngaahi me'a felāve'i mo muli 'oku fekau'aki pea mo e Potungāue koe'uhi pē ko e Palēmiá, pea toki fai ai 'a e felōngoaki pea mo e 'Ofisi ko eni 'o e ngāue ki Mulí. Pea 'oku ai pea mo e *National Planning*, ko e fika 6 ia, 'i he felāve'i ngāue fakataha ia mo e 'Ofisi Pa'angá ki he anga ko ia 'o e palani *direction* 'o e 'u fakamole 'o e fai ko ia 'a e ngāue 'a e Pule'angá. Pea ko e fika 7 leva ko e me'a ia felāve'i mo e ngaahi koló, pea mo e ngaahi fakalalakaka ki he ngaahi koló. Pea ko e 8 ko e tafa'aki fakalao ia 'a e 'ofisí, pea ko e 9 ko e 'ofisi ia 'o e Kōvana ko ē ki Vava'ú. 10 ko e 'ofisi ia 'o e Kōvana ki Ha'apaí, mo e 11 ko e ongo Fakafofonga Pule'anga ia 'o 'Euá. Ko e 12 ko e Fakafofonga Pule'anga ia ko ē 'o Niuatoputapú, pea 13 leva ko e Fakafofonga Pule'anga ia 'o Niuafu'ou. 'A ia te mou me'a mai pē ki he'eku fakamatala atu ko iá, kamata ke mou sio ko e anga ia 'o e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko ia 'a e Potungāue ko ia 'a e Palēmiá.

Ko e kau ngāue 'oku toko 100 'a e kau ngāue. Pea 'oku ai 'a e kau *staff* tu'uma'u 'e 84, pea 'oku ai pea mo e kau ngāue lau'aho 'e toko 16. Ko e anga 'o e vahevahe ko ia 'o e ngaahi fakamolé ki he ngaahi *section* ko ení, 'oku lau poini pē, 'o ma'u ai ko ia 'a e 4.48 miliona ko ia ki he ta'ú. Ko u tui ko e ki'i fakaikiiki atu pē ia ke me'a ki ai e Feitu'ú na Sea, ka 'i ai ha me'a 'e ki'i ta'emahino pea toki fehu'i mai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Palēmia. Me'a mai.

Tokanga ki he potupotu tatau pa'anga fakakatoa hu atu mo e pa'anga fakamole he vāhenga

Siaosi Pōhiva : Sea, tapu pea mo e Seá kae 'uma'ā 'a e Hou'eikí. Sea, ko e ki'i fifili pē. Kapau te tau hanga 'o kumi 'a e *ratio*, pē ko e potupotu tatau 'o e pa'anga fakakātoa hū atu, fakahoa ki he kau ngāue tu'uma'ú 'enau vāhengá ki he ngaahi Potungāue ko eni 'e 4 ko eni 'oku tau 'osi fai e lave ki ai. 'Oku ou tui pē 'oku 'ikai ko ha me'angāue totonu taha eni ke ngāue'akí, ka 'oku lava ke hanga 'e he ki'i me'afua ko ení 'o talamai, 'a e mahu'inga 'o ha fo'i Potungāue, 'i he lea faka-Pilitaniá, pē 'oku *bottom heavy* 'a e fa'ahinga fakamamafá pē 'oku *top heavy*. Ka 'oku ou lava 'o ma'u 'a e ki'i fo'i *pattern* ko ení Sea. 'I he 'ofisi 'o e Palēmia 'oku toko 100. Meimei peseti 'e 50 ia 'o e patiseti

ko e 'alu ia ki he vāhenga. 'I he 'Ofisi 'o e Fale Aleá, ko e peseti pē 'e 24 'oku 'alu ki he vāhengá. Ko 'eku 'omai pē 'e au ia 'a e ki'i fakakaukau ko ení Sea pē ko e ki'i *ratio* ko ení, he 'oku mahu'inga kia au 'a e fo'i *trend* 'oku fononga mai aí. Pē 'oku ai ha fa'ahinga fakamatala mo ha fa'ahinga faka'uhinga ki ai, ka 'oku ou fakatotokanga'i 'Ofisi Palēmia mo e *Foreign Affairs*, 'oku meimei ko e peseti 'e 50 ia 'o e pa'anga fakakātoa hū atú, 'oku 'alu ia ki he vāhengá. Pea ko e silini kehe ia ki he ngaahi ngāue kehé. Ko e ki'i fiema'u fakama'ala'ala pē ia Sea. Hangē ko e fakatātā pē 'e au e Fale Aleá 'oku peseti ia 'e 24 kihe vāhengá, 'i hono fakahoa ko ē 'i he *ratio* ki he pa'anga fakakātoa hū atú, 'i hono fakahoa ko ia ki he 'Ofisi Palēmiá. Sea, mālō ko e ki'i ..

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'aupito Fakafofonga. Tonu pē ke mou mea'i ko e 'ofisi eni 'o e ngaahi 'ofisí, pea ko e 'ofisi eni 'o e ngāue ki he ngaahi kupu fengāue'aki pea mo e ngaahi 'ofisi 'o e Pule'angá. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Mālō Sea, tapu mo e Feitu'ú na, tapu pea mo e Hou'eikí, fakamālō 'aupito ki he fehu'i 'oku 'omai. Ko e toki māhina pē foki eni 'e ...

<008>

Taimi: 1506-1511

'Eiki Palēmia: ... fitu mahalo 'eku nofo he 'ofisi ko eni. Ka ko hono mo'oni 'oku 'ikai ke to e fu'u loko 'i ai ha fakamole kehe ia ka ko e kau ngāue pē he ko e ngāue pē ia ki he kakai meimei ko 'ene fo'i *basic* pē 'a'ana ka fai ha me'a ki ha feitu'u kuo 'i ai ha taha ke ne 'alu 'o fai e me'a ko ia. 'Ikai ... ko u tui ko e kapau te tau pehē ko e langa 'e te tau pehē leva te tau ō leva ki he *MOI* he koe'uhī 'oku 'i ai e ngaahi ngāue lalahi ke fai ai. Ka ko e, pē ko e Fale Pa'anga 'oku ai e ngaahi ngāue kehe 'oku fai 'i ai, ka 'i he 'ofisi ko eni meimei ke *50/50* pē pē 'e to e lahi ange ko e kau ngāue pē. Ko e kau ngāue pē ke fai ke ma'u pē ha kau ngāue lelei ke nau fai e ngaahi fatongia. Ko e ngaahi 'Ofisi e Kōvana, pea mo e ngaahi tokanga ko ē ki he ngaahi me'a e ngaahi kolo ko ē ... ko e kau ngāue pē. Kae mahalo ko 'eku tali pē ia ki ai Sea ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Kole atu Sea ka u ki'i tokoni atu pē.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea.

Fakama'ala'ala 'oku peseti 53 peseti lolotonga fakamole ki he vahe kau ngāue he sēniti ngāue Pule'anga

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai he taimi ni ko e pēseti 'e 53 'o 'etau *recurrent budget* pē ko e sēniti ngāue ko ē 'a e Pule'anga 'oku fakamole ki he vahe 'a ia ko e 'avalisi 'oku pēseti 'e 53 ko u 'ilo ko e pēseti 'e 24 ko eni 'a e Fale Alea 'oku lahi foki ia 'oku tānaki ki ai pea mo 'etau ngaahi sēniti ko eni e ngaahi vāhenga pea mo e 'ū monū'ia 'oku lave ai e kakai 'o e fonua pea mo e ngaahi vāhenga 'i he patiseti ko ē 'a e Fale Alea. 'Oku toki tānaki mai mo e 'ū *project* ia mo e me'a 'o ngali lahi ai 'a e sēniti ko ē 'o e ngaahi Potungāue ka 'o kapau 'e paasi ai pē 'etau patiseti 'o hangē ko e me'a ko ē ko e *presentation* ko ē na'e fai 'e he Minisitā Pa'anga, 'e ki'i holo foki 'etau sēniti tu'uma'u pē vahe 'a ia te tau 'alu hake 'o pēseti 'e onongofulu

tupu 62 'i he patiseti ko eni 'oku tau alea'i ko eni. Ka ko 'eku ki'i fakamaama pē 'a'aku ia ko e nōmolo ia 'oku lolotonga pēseti 'e 53 'i he taimi ni mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mahino 'aupito 'Eiki Minisitā.

Siaosi Pōhiva: Mālō 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga pē fie fakatalanoa ia ki hení he 'oku lau fika mai foki e 'Eiki Palēmia talamai ko e toko 100 pē ko e *Arms Force* ia 'oku 'ikai ke u ma'u pē ko e toko fiha 'oku ngāue ai. Ko e 'uhinga pē fakatalanoa hangē ko ē 'oku 'ikai ke fu'u *proportion* lelei 'a 'enau ki'i vāhenga 'oku ma'u. Ko e anga pē ia e fakakaukau Sea mālō.

Fakama'ala'ala ko e tokolahi taha kau ngāue 'Ofisi Palēmia ko e kau ngāue lēvolo ma'olunga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Sea. Ko e fakamatala ē kuo me'a mai 'aki he 'Eiki Palēmia ka u ki'i tokoni atu pē 'a'aku ia ko e 'uhinga ko e anga ko ē fokotu'utu'u e *structure* ko ē 'a e vāhenga ko ē 'a e kau ngāue faka-Pule'anga. 'Oku fo'i *band* ia 'e 10. Pea 'oku kehekehe fakatefīto ko e 'Ofisi ko eni e 'Eiki Palēmia meimei ko e tokolahi ko e kau *senior staff* ki he fakahoko fatongia 'oku 'i ai pē mo e kau ngāue tokoni ka 'oku, ko e kau *senior staff* pea 'oku mahino pē sai ange 'enau vahe 'o hangē pē ia ko e fokotu'utu'u ko ē 'a e vahe 'a e kau ngāue faka-Pule'anga mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ko u tui 'oku maama atu pē.

Fakama'ala'ala 'oku lahi 'a e pa'anga ia Fale Alea 'alu ki he ngaahi 'ofisi fakavāhenga

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e 'ai pē ke u ki'i tokoni atu pē ki he me'a ko eni ko ē me'a mai ko ē ki ai 'a e Fakafofonga Fika 1. 'Ai ko ē ke faka-*proportion* ko ē vāhenga 'Eiki Sea pea fakatātā 'aki e Fale Alea pea mo e 'Ofisi Palēmia. 'Eiki Sea ko e 'Ofisi Fale Alea 'oku 'i ai e *constituency* ai 'e 17. Pea 'oku kau ia 'i he pa'anga vahe ko eni ko ē, 'i he pa'anga ko eni ko ē ko ē 'a e 'uhinga ia 'oku lahi ai ko ē 'ene 'alu ko ē ki he *operation* kae si'isi'i ko ē ko ē 'a e pehē 'oku 'alu ki he vāhengá he 'oku lahi 'a e pa'anga ia 'i Fale Alea 'oku vahe ia ki he 'ū fakavāhengá hangē ko ē na'e fiema'u ko eni ko ē ki he polisi fakakolō 'oku vahe mai ia pea mei he pa'anga ko ē 'a e Fale Alea pea ko 'ene 'uhinga leva ko ia 'e si'isi'i leva 'enau pa'anga vāhenga ka 'oku lahi ange 'a e pa'anga ia ko ē 'oku 'alu kitu'a. Ko hono kehekehe ia ko ē ko ē pea mo e ngaahi me'a ko eni e ngaahi Potungāue ...

Lord Fakafanua: Sea ko 'eku ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā kapau te ne tali.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io tokoni ē Minisitā.

Lord Fakafanua: Ko u fie fakamanatu atu pē ki he 'Eiki Minisitā ke ne manatu'i, na'e toki 'osi hono tali e Vouti e Fale Alea pea 'oku hiki hake *constituency* mo e pa'anga ko ia mei he Vāhenga 'e 17 'o 26 he taimi ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mo'oni 'aupito. Kuo hiki hake mei he 17.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Ikai ko ia ko e 'uhinga pē ia 'Eiki Sea 'o e tokoni atu he koe'uhī 'oku 'ikai ko e pa'anga vāhenga 'ata'atā 'uhinga ia 'oku lahi ai ko ē 'a 'ene pa'anga ko ē 'oku 'ikai ke 'alu ki he vāhenga he koe'uhī 'oku lahi ange e pa'anga 'oku 'alu ko ē ki he ...

<009>

Taimi: 1511-1516

'Eiki Minisitā Polisi: ... *constituency* pea mo e 'alu ko ē kitu'a ki he kakaí. Ko e ki'i tokoni atu pē ia koe'uhí ko e 'Ofisi Palēmiá ko e meimei ko e ngaahi vāhenga fakafō'ituitui pē ia ko ē kau ngāué 'ata'atā. Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u lave'i 'e au 'oku 'i ai, ko e me'a ko ē na'e 'osi me'a mai 'aki pē he Palēmiá ka 'oku tonu pē ke mahu'inga fakamahu'inga malie he Fale Alea 'o Tonga. 'Oku tatau pē 'a e ngafa 'oku tau fai hení mo e ngāue 'a e 'ulu'i 'ofisi 'a e 'Eiki Palēmiá 'i hono tataki 'a e ngaahi *portfolio* mo e *policy direction* 'a e Pule'angá 'i he 'uhinga 'o e *Executive*. 'Ofisi eni 'oku pulipulia taha 'enau ngāue lahi tahá pea 'oku lahi 'etau longoa'a he Fale ni mo e ngaahi tapa kehekehe ka ko hono fakamāmani lahi 'e hanga kotoa pē tāketí ki he 'ofisi ko ení. 'I he 'uhinga 'o e *bureaucrats* mo e *bureaucracy*. 'Uhinga e ngāue mo e *policy* mo e *direction* mahu'inga e 'ofisi ko ení 'i he *Executive*. Me'a mai Fakafofonga Tongatapu 9.

[Tokanga ki he meimei tatau ngāue fakahoko he Pule'anga pea mo e Fale Alea](#)

Sēmisi Fakahau: Fakamālō atu 'e 'Eiki Sea 'omai e faingamālie ke fai ha ki'i lea poupou pē. Ko e fakatokanga'i ... 'io 'oku mahu'inga 'aupito foki 'a e Patiseti ko ení pea mahu'inga foki ko e Patiseti eni 'a e 'Ofisi ko ia 'o e 'Eiki Palēmiá. Ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku hangē ko eni na'e fai ki ai 'a e feme'a'akí fekau'aki ko eni mo e lahi ko ē ki he vahe e kau ngāué. 'Eiki Sea ko 'eku fakatokanga'i 'oku 'ikai ko e 'ofisi pē eni 'oku hoko aí. 'Oku lahi e ngaahi 'ofisi 'oku 'i ai e ngaahi 'ofisi kehe 'oku totonu ke lahi ange 'a e pa'anga ko ē 'a e *development vote* koe'uhí ke nau ngāue'akí. Ka 'i he taimi tatau pē 'oku kei lahi ange pē 'a e peseti ko ia 'oku 'alu ki he vahengá. Pea ko e ma'u ki ai 'a e motu'a ni ko e taimi ko ē na'e *reform* ai ko ē 'a e Pule'angá pea *downsize* fakasi'isi'i ko ia 'a e lahi ko ia 'a e ngaahi potungāué pea ko e kamata'anga ia 'a e hoko 'a e ngaahi me'a ko ení.

He ko e fakatātā pē ki aí ko e Potungāue Toutaí mo e Ngoué ko e me'a tatau pē ko e langa fakalalakaka foki 'a e ngoué mo e toutaí ko e ngāue fakataha ia mo e kakaí. 'A ia 'oku fiema'u ke lahi ange 'a e pa'anga ko ē 'oku vahe'i ko ē ki he ngāué... Ka 'i he'ene pehē 'oku fakatokanga'i pē 'e he ngaahi 'ofisi 'oku tokolahi ange 'a e kau ngāue 'oku nau nofo pē 'i 'ofisi. Ko e toko si'i 'aupito 'oku nau lava ko ia ki tu'a 'o ngāue mo e kakaí. Pea ko e me'a 'e taha mahalo ko e fakatātā lelei taha 'oku hoko ko eni 'i he taimi ní ko e tu'unga ko eni 'oku 'i ai ko eni 'a e Fale Aleá. He ... ko e tu'u he taimi ní mo e fakatokanga'i ko ē mo e Patiseti ko ia 'a e Fale Aleá 'oku mo'oni pē. 'Oku lahi ange 'aupito 'a e pa'anga ko ē 'oku fakahoko ko ia ki he ngāue 'a e ngaahi vāhenga. Pea ko e me'a ko ē taha 'oku tau fakatokanga'i ko e ngaahi ngāue ko ē 'oku fakahoko ko ia 'e he ngaahi 'ofisi pē ko e ngaahi vāhengá ko e meimei ko e ngāue tatau pē ia 'oku totonu ke fai he ngaahi polokalama 'a e Pule'angá.

Pea hangē ko eni ko e Potungāue ko eni ‘a e *Internal Affairs* fekau’aki pea mo e kakai fefiné, to’utupú mo e me’a ka ‘oku fakatokanga’i ‘oku to e fai pē me’a tatau pē. Fakahoko ‘oku ‘i ai pa’anga fō’ou ‘oku tukuange mai kitu’a ki he ngaahi vahengá ke nau fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko eni. Pea ‘oku faka’ofo’ofa ‘aupito pea faingofua ‘aupito e ngāue ko eni. Pea hangē pē ko e ngoué ... ko e me’a tatau pē ka koe’uhí ko e *reform* pea ko e ‘ū *gaps* ko ia na’e tu’u ko ia he *reform* ‘oku fakafonu atu ia he taimi ni ‘e he Fale Aleá. Pea ‘oku ‘i ai e taimi lahi ko e ongo pē ‘a e motu’a ni ‘oku hangē ko eni ‘oku hangē ‘oku liliu he taimi ni ‘a e Fale Aleá ke ‘alu ia ‘o to e ‘i ai mo e tafa’aki ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga sai pē ke ke toki me’a ‘anai ‘oku ‘osi ‘etau taimí. Tau ki’i mālōlō ai ...

Sēmisi Fakahau: ‘Io mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Tau toki me’a mai. Mālō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<002>

Taimi: 1531-1536

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga Fika 8, ‘osi pē pea me’a mai e Fakafofonga Nōpele Ha’apai.

Sēmisi Fakahau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

<003>

Taimi 1536-1541

Sēmisi Fakahau: Ko ia kae hoko atu ‘a e ki’i pou pou ko eni ‘oku fakahoko atu. Ko e kaekehe ‘oku mahu’inga ‘a e fakatokanga’i ko eni ko e *Planning* ‘oku ‘osi hiki foki mei he *Finance* ki he ‘ofisi ko ia ‘o e ‘Eiki Palēmia, pea ko e ‘oku ou tui ‘e to e mahu’inga ange ‘enau fakahoko fatongia, kapau ‘e hoko ko e *Policy and Planning* ‘o e *division* koe’uhí he ‘oku fu’u fiema’u lahi ‘aupito ‘a e ngāue ki he *policy* koe’uhí ‘oku fu’u lahi ‘aupito ‘aupito ‘a e ngaahi liliu ‘oku hoko ‘i hotau fonua ‘i he ngaahi ‘aho ni. Kaekehe ko e me’a ko eni ‘oku fakatokanga’i ‘e he motu’a ni ‘i he tu’unga lelei ko ia ‘oku lele ai ko eni ‘a e ngāue ko eni ‘a e Fale Alea, pea tautautefito ki he fakavāhengá, koe’uhí ko e fetu’utaki hangatonu ko eni pea mo e kāinga, *community*. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku ‘asi mai ai ‘a e ngaahi me’a ko eni, pea hangē ko ia na’a ku ‘ohake ‘anenai, ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i hoha’a heni koe’uhí ko e anga ko ia fokotu’utu’u ngāue ko ia ‘a e *structure* ko ia ‘o e Pule’anga, he koe’uhí he ko e me’a ‘oku hokó ‘oku tau to e fakahoko pē ‘e he Fale Alea ‘a e ngāue tatau pē na’e totonu ke fai ‘e he Pule’angá. Ko e ‘a ia ‘oku hoko leva ‘a e *duplication of efforts*, pea ko e me’a ‘oku hokó ‘e ‘alu ‘a e pa’anga ki hē, ‘alu ‘a e pa’anga ki hē kā ko e me’a tatau pē ‘oku fakahoko ia ‘a ia ‘e fehu’ia leva pē ko hai te ne lava ‘o fakahoko ‘a e ‘ū fatongia ko eni.

Pea hangē ko ia ki he ngoue lele lelei ‘aupito ‘aupito koe’uhí ko e ma’u ko ē ‘a e ngaahi palau ‘i he ngaahi vāhenga ‘oku to e fu’u vāofi ange ngāue mo e kau ngoue, lele lelei ‘aupito hono langa hake ko ia ‘a e ngoue. Ko e me’a tatau pē na’e fakahoko ‘e he Potungāue ‘i he kuo hili, pea ‘i he liliu ko ia ‘i he kuo hili ngaahi ‘ofisi ko ia ‘o e ngoue na’e ‘ofisi ‘i Ha’asini, taha ‘i ...

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea kātaki ka u ki’i fehu’i ki he Fakafofonga ‘i he’ene ‘oku ou mālie’ia ‘i he tipeiti, ki’i fehu’i ki he Fakafofonga. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, Sea ‘oku ou tokanga ki he pehē ‘e he Fakafofonga ‘oku tau *duplicate* ‘a e *structure* ko ē ‘a e Pule’angá. Kau eni ‘Eiki Sea, he fo’i sētesi fakatuputupu langi ki he motu’a ni koe’uhí he ko e natula ko ē ngāue ‘a e kau Fakafofongá pea mo e Fale ni. ‘Oku ou fie fehu’i pē ki he Fakafofonga ke ki’i ‘omai angé ha ki’i fo’i fakatātā ‘a e fo’i me’a ‘e taha ‘oku *duplicate* ai ‘e kitautolu ‘a e *structure* ‘a e Pule’anga. Ko e ‘uhingá he ‘oku mahu’inga ‘aupito ke fanongo mai ‘i he fanongo ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea kau ki’i tokoni atu pē mu’a ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea mo e Kōmiti Kakato. ‘Eiki Sea, ko e ko ‘eku ki’i tokoni ‘oua me’a te tau fakaanga’i ‘a e *structure* mo e fokotu’utu’u ngāue ‘a e Pule’anga, tau tokanga ki he pa’anga, ko e kakai ko e fo’i *focus* ia ko ē ke ‘ave pa’anga ke tokoni’i ‘a e kakai ‘o e fonua. ‘Oku te’eki ai ke ‘i ai ha fu’u taimi fe’unga ia ‘o e Pule’angá ke nau hanga ‘o to e siofi ‘a e fokotu’utu’u ‘a e *structure*, ko e *structure* pē na’e ‘Eikivaka ai ‘a e kau tangata ko eni ‘i he fo’i ta’u ‘e nima ko eni kuo ‘osi, ko eni kuo nau me’a mai nautolu he ‘aho ni ‘o fakaanga’i ‘a e fo’i, ko ia ‘oku ou kole atu tau tokanga ki he fika, pea ko e polokalama ko eni ki he vouti ‘a e ‘Eiki Palēmia, ko e ki’i fakalahi pē ki ai ‘Eiki Sea ko e nima kilu pē. Pea na’e ‘osi me’a pē ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ia ko e fakalahi ‘aki pē ‘ene ngaahi vouti ngāue. ‘Oku ‘i he ‘Ofisi Palēmia malumalu ‘o e Fakafofonga Pule’anga, ‘o e ngaahi vahefonua kātoa mo e ongo Kōvana, ‘i ai ‘a e tokanga mavahe ‘aupito ‘a e Pule’angá ki he ngaahi nofo’anga ko ē ‘o e ... ongo Kōvana, pea pehē ki he kau fakafofonga’i ‘i he ‘otu motu he ‘oku ko hono mo’oní ‘oku lahi ‘a e ngaahi feitu’u ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’a nau me’a ‘anga ai. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i seniti ke kamata ‘aki ‘a e ngāue ko eni.

Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ‘a e vouti ‘a e ‘Ofisi Palēmia ‘a e ‘Eiki Palēmia Sea.

Sēmisi Fakahau: Mālō ‘aupito Sea, fakamolemole pē ka u ki’i fakatonutonu atu pē, ‘oku ‘ikai ko e fakaanga’i eni, ko e tukumai eni ki he Fale ‘uhi ke fai ai ‘a e fakakaukau ko e hā ‘a e anga ‘o e fokotu’utu’u ki he kaha’u, ‘a ia ko e taha pē ia ‘i hotau ngaahi fatongia ko ia ‘oku fakahoko, he koe’uhi ko e tui ‘a e motu’a ni, ko e hangē pē ko ia na’a ku ‘ohake ...

Sea Kōmiti Kakato: Hangē kiate au Fakafofonga, mahalo ko e me’a ia ‘oku tau fakataha ai ‘i he Fale ni ‘i he lao ko eni fekau’aki pē ia mo e ‘esitimetí. Ko e ‘ū me’a ki he fakangāue mo hono liliu ‘a e ngaahi lakanga, mahalo ‘oku ‘i ai hono ngaahi *regulation* ‘o’ona, mo e ngaahi lao makehe ‘e toki fakahū mai ‘i he taimi ko ia. Ki’i fakamama’o pē ‘etau malanga ‘i he ‘ū me’a ko ia, ‘i he ‘uhinga ē fakangatangata ē...

<005>

Taimi: 1541-1546

Sea Kōmiti Kakato : mafai 'o e Fale Aleá pea mo e Kapinetí. Mālō

Sēmisi Fakahau: Ko ia, mālō pea ko e ki'i fakatātā eni na'a ku 'ai atu ki ai. Na'e toki lele 'a e motu'á ni he ho'atā 'o fakamo'oni he *agreement* mo e *Ministry of Internal Affairs* ke tukuange mai e pa'anga ke fai'aki e ngāue he vāhengá. Ko e founa ia 'oku ngāue'aki ia 'e he Potungāue ko iá. 'Oku kehe 'etau founa ia 'atautolu ko ē 'i he Fale Aleá, ka ko e tukuatu ko ení ke fai ki ai ha fakakaukau koe'uhi ko e kaha'u ko ia 'o e fonuá.

Tokanga ke faka'aonga'i lelei kakai hotau fonua ki he langa fakalalakaka e fonua

Mo e me'a pē 'e taha fakamuimuí, 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito kiate kitautolu ke mea'i 'e Hou'eiki 'a e ... ko e tu'u ko ia he taimí ni, kae tautautefito ki he ngāue faka-pule'angá, 'oku 'alu pē 'a e taimí mo e tokolahi ange 'a e Hou'eiki fafiné, 'oku nau 'i he ngāue faka-Pule'angá. Pea ko e taha 'o e me'a 'oku hā mai mei aí, 'oku 'i ai 'a e liliu mo e lelei 'aupito 'aupito 'a e fakahoko fatongia ko ení, pea 'oku 'alu 'o a'u ki he tokolahi ange 'a kinautolu 'i he taimí ni, nau fakahoko e fatongia na'e 'ikai ke angamaheni ki ai he kuohilí, ka 'oku lelei 'aupito. 'O ne fakamahino mai ko iá, ko e tu'unga 'oku 'i ai hotau kakaí, 'a ia 'oku fakamahino mai ko ia 'i he mahalo 'oku mou mea'i pē, *literate* ko e ma'olunga taha 'i he Pasifiki 'a Tongá ni, toki hoko hake ai 'a Ha'amoá. 'A ia mo e 'ilo ko iá, pea ko e savea 'i he ngoué, na'e fakahoko ia 'i he 2015, 'o mahino ai, ko e tokolahi taha 'o e kau ngoué, kau ngoue ko ia he fonuá, ko e peseti 'e 88 'o e kau ngoue ko ia he fonuá kuo 'osi nautolu mei he *high school*, mei he *secondary school*. 'A ia 'oku mahino mai ko e tu'unga ma'olunga 'aupito 'aupito 'oku 'i ai hotau kakaí. Ko ia 'i he'ene pehē, 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito kia kitautolu, ke tau fokotu'utu'u atu 'a e me'a te tau lava ai 'o ngāue 'aonga 'aki hotau kakaí, he 'e tokoni lahi 'aupito 'aupito ia ki he'etau langa fakalalakaka ko eni 'o e fonuá, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga. Me'a faka'osi mai 'a e Fakafofonga Ha'apaí. Kiate au kuo mahino lelei 'a e feme'a'aki 'i he vouti ko ení. Me'a mai.

Fakafiefia vakai ki he fakalalakaka kimu'a vā fengau'e'aki 'Ofisi Palēmia mo e Tu'i

Lord Fakafanua : Tapu pē ki he Feitu'ú na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. Fakamālō atu he 'omai e faingamālie ko ení. Ko e vouti ko eni 'a e 'Ofisi Palēmiá, 'oku mahu'inga 'aupito hangē ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Palēmiá. Ko ia 'oku ne tataki e toenga 'o e 'u Potungāué, pea ko e Pule lahi ia ki he Hou'eiki Minisitā, pehē foki ki he ngāue 'oku fakahoko 'e he Pule'angá fakatatau ki he 'enau vīsoné, mo e palani ngāue. Sea, 'oku fakafiefia kia au 'eku lave'i hifo ki he ngaahi *corporate plan* ko ia mei he 'Ofisi Palēmiá tautautefito ki he tafa'aki ko eni e lipooti ko eni mei he vā ko eni 'o e Palēmiá pea mo 'Ene 'Afió. 'Oku hā pē heni he ngaahi *KPI* pē ko e *Key Performance Indicators* 'i he ta'u fakapa'anga lolotongá, na'e 'ave 'a e lipooti 'e taha, pea 'oku palani ke to e 'ave 'a e lipooti 'e 4, pea 'oku laka hake mei ai, mei he 4, 'oku hikihiki hake pē 'a e ngaahi lipooti ko ē 'oku 'ave mei he Pule'angá ki he 'Ene 'Afió. Pea 'oku fakafiefia 'aupito ko e vā ngāue 'a e Pule'angá pea mo e Taki 'o e fonuá.

Tokanga ki he Va'a Fo'ou 'Ofisi Palēmia ki he malu fakafonua mo 'ene felave'i mo e sotia & polisi

Sea, ko 'eku tokanga pē 'a'aku ia koe'uhí ko 'eku lau hifo e fakamatala fakanounou ki he pa'anga ngāue 'i he patisetí mei he ta'u fakapa'anga fo'ou 'a e Pule'angá pea mo e 'Ofisi ko eni 'o e Palēmiá. 'Oku fekau'aki eni pea mo e peesi 30 Sea. 'A ia 'oku hā ai ko e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou pē ko e *new initiative*, 'oku ui ko e malu fakafonua, 'a ia ko e faka-Tongá ia. Ko hono fakapālangí ko e *national security*. Pea 'oku fokotu'u 'a e *new initiative* ko eni pē ko e ngaahi fakamolemole fo'ou, 'i he malumalu 'oe va'a pule'i pē ko e *Leadership Dvision* 'a e 'Ofsi ko eni 'o e Palēmiá. Sea, 'oku ou tokanga pē ko e hā 'a e ngāue ko ení, 'oku fakahā mai heni ko e ngaahi fakamanamana pē ha ngaahi ngāue te ne uesia 'a e tu'unga malu 'o e Pule'angá mo e fonuá fakalūkufua. 'A ia ko e kavenga eni 'oku hanga 'e he ngāue fo'ou ko eni fokotu'u 'e he va'a fo'ou ko eni 'a e Palēmiá, 'o...

<008>

Taimi: 1546-1551

Lord Fakafanua: ... tokanga'i 'a ia ko e tokanga he fakamamafa e fatongia ki hano fakahoko ha ngaahi polokalama ke ngāue ki ai ki he tu'unga mateuteu 'a e fonua ki ha hoko mai ha ngaahi fakatamaki, fakahoko ha ngaahi ngāue teuteu mo e ngaahi ngāue fakamalu'i pea mo e tokoni ki hono tokangaekina e ngaahi fakafē'atungia kehekehe 'oku ngalingali te ne uesia 'a e malu 'o e kakai 'o Tonga. Sea ko u fiefia kapau 'oku 'i ai ha polokalama pehe ni 'oku fokotu'u ka ko 'eku fie 'ilo pē 'a'aku ia 'uluaki 'oku 'ikai ke hā he peesi 124 ko eni e patiseti ha pa'anga pau pē 'oku 'i ai ha pa'anga 'oku 'osi vahe'i pē 'oku fakakaukau e Pule'anga ia ke fakaivia 'aki e ngāue ko eni ko e malu fakafonua. Pea ko e fehu'i fakangāue pē eni 'a e malu fakafonua ko e va'a fo'ou eni 'oku fokotu'u he 'Ofisi e Palēmia ko e hā nai e felāve'i mo e ngāue lolotonga 'oku fakahoko he Polisi pehē foki ki he Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afio pē ko e hā e ngaahi taliui 'e fakahoko he Potungāue ko eni e 'Eiki Palēmia ki he *Defense Board* he ko 'eku lave'i ko e *Defense Board* ko ia 'oku malumalu ki ai e Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afio pea mo e malu 'o e fonua.

'A ia ko 'eku 'uluaki pē Sea kapau na'e 'oange ke fakama'ala'ala mai 'e he 'Eiki Palēmia pē ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'i he peesi 124 'osi mahino pe 'oku hiki 'a e pa'anga ko ē 'oku vahe ki he Va'a Pule mahalo na 'oku to'o mei he *Item Fika 12* he ko u fakatokanga'i hifo he *Item Fika 12* ko e Fanongonongo pē ko e *Broadcasting* 'i he ta'u fakapa'anga ko eni lolotonga na'e pa'anga pē 'e 500 pea 'oku hiki hake ia 'o ono kilu. Pea 'i he taimi tatau pē ko e to e hiki hake pea mo e *item* ko ē ki he Fefolau'aki pea 'oku 'ikai ke 'ilo pē 'oku, mahalo na 'oku 'i ai ha'ane felāve'i pea mo e polokalama fo'ou ko ē ki he malu'i fakafonua ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakaikiiki heni Sea ko e fie 'ilo pē koe'uhī 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ngāue ko eni pē ko e hā 'ene faikehekehe mei he ngāue 'oku lolotonga fakahoko he Polisi mo e kau Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afio na ko ha me'a pē eni ia ki he ngaahi maumau ko ē 'oku hoko he 'initaneti mo e *Facebook* 'a e ngaahi laukovi ko ē 'oku hoko. Ka ko e kole pē ke fakama'ala'ala mai he 'oku 'ikai ke fu'u hā mahino mai 'i he palani ngāue ko ē 'Ofisi Palēmia ko e peesi 30 'oku hā ai 'a e fakamatala e ngaahi ngāue 'oku fokotu'u 'oku fo'ou ka 'oku 'ikai ke fakaikiiki mai pē 'oku 'i ai ha pa'anga talamai pē 'oku *under* he *Leadership* pea ko e Va'a Pule'i eni 'oku tau lave ki ai he 124 'ikai ke fu'u 'ata lelei mai ke, kapau 'e lava ke 'omai ha tokoni mei he 'Eiki Palēmia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Tali Palēmia ki he Va'a fo'ou ki he Malu Fakafonua

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Pea tapu mo e Hou'eiki e fakataha ni. 'Io 'oku mo'oni 'aupito pē me'a 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai. Ko e mo'oni 'oku fai 'a e tokanga ki he malu'i 'oku neongo 'oku 'ikai ke 'i ai ha, ha to e pa'anga fo'ou ia ai ka 'oku 'i ai e *shift* ki ai 'a e ngāue ko e 'oku fai 'i he anga ko ē *security* e *information* 'a e 'ofisi pea kau ai pē mo e me'a ko eni na'e fai ko ē me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai ki he anga ko ia e *information* 'i he *Facebook* mo e me'a ko ia pea 'oku fai pē ngāue pea mo e kau polisi 'a ia tau pehē pē 'oku to e ki'i vāofi ange 'enau felāve'i 'i he taimi ni pea kau ai pē mo e ongo 'ofisi ko ia *High* Komisiona Nu'usila mo 'Aositelēlia 'i he kongā ko ia. 'A ia 'oku 'i ai 'a e 'Ofisa fo'ou 'oku 'ikai ke u ma'u lelei ki ai pē ko Nu'usila mo 'Aositelēlia ka 'oku fokotu'u 'i he fo'i fakakaukau pē ko ia. 'A ia 'oku fai ai pē fengāue'aki ke to e ki'i malu ange 'a e tafa'aki ko ia ki he *security information* pea mo e taha pē mo e ngaahi felāve'i pea mo muli 'i he kongā ko ia. Mahalo ko e ki'i kongā pē ia 'e ma'u atu ki he Feitu'u na ka ko e pehē ko ē ke to e fakalahi ha pa'anga te'eki ai ke a'u ki he tu'unga ko ia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia.

Fokotu'u ke tau me'afaitaa'i mo e me'a'anga kau Minisita taumu'a fakamalu'i pe

Māteni Tapueluelu: Sea, fakamolemole pē mu'a kau ki'i fakamalanga atu pē he ki'i me'a nounou pē Sea ko e toki faingamālie eni he vouti ko eni. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti ko e me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Sea Fale Alea, Sea ko e, ko e malu fakafonua na'e 'i ai pē ...

<009>

Taimi: 1551-1556

Māteni Tapueluelu: ... fakataha na'e kau atu ai e motu'a ni 'i he Pule'anga motu'á ia Sea fekau'aki ko ē mo e me'a pehē ko e *national security*. Pea na'e kau ai 'a e fokotu'utu'u ke 'i ai ha ngaahi poini pau fekau'aki mo e tu'unga malu 'o e fonuá pea ko e pepa Kapineti kotoa pē 'oku pau ke fakahū ia ke *measure* tatau mo ia. Pea ko 'ene uēsia pē tu'unga malu e fonuá pea to e vakai'i e pepa Kapineti ko iá. Ka ko u vakai hifo Sea 'oku kau ai heni hono tau me'afaitā 'a e 'api 'o e Palēmiá 'o tatau pē pe ko hai pea ko e anga pē 'eku fakakaukau Sea ko hono 'uhingá 'oku 'i ai pē foki e ngaahi *privilege* pē *benefit* 'a e Hou'eiki Minisitā na'a lava ke pehe'i kotoa 'a e Hou'eiki Minisitā. Ko e kau ia he tu'unga malú ko hono 'uhingá kuo kau atu 'oku 'i ai e ngaahi *benefit* ki he telefoni ko e 'initāneti. Pea ko e ngaahi 'aho ni 'oku 'i ai pē poini ai ke mahino e anga 'etau 'alu. Kehekehe e fakakaukau na'a lava pē ke kau ai 'a e me'afaitā e 'api e Hou'eiki Minisitā he feinga ko ē ke malu'i.

Tokanga ki he fakapa'anga ngaahi lakanga he 'Ofisi Palēmia pe fakafoki pē ki he PSC

Ka ko u fie fehu'i au Sea fekau'aki pea mo e 'aitemi nima peesi 30 fekau'aki eni ia mo e 'Esitimetí he peesi 123. Ko e kau ngāue tu'uma'u pē ko e *established staff* 'oku 2 miliona 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osí 'oku hiki hake eni 'o 2 miliona 1 kilu. Ko e 'aitemi nimá ko e ngaahi lakanga mahu'inga 'oku fu'u fiema'u he peesi 30 ia. Peesi 31 leva 'oku 'i ai e lakanga ai 'e 15 ko e lisi eni 'o e ngaahi lakanga 'oku fu'u fiema'u ke fakahū mai he ta'u fakapa'anga ko 'ení. Pea ko e 'uhinga e tokangá Sea kuo 'osi 'ave foki 'a e ngaahi tu'unga *vacant* ki he Potungāue Pa'angá ke nau toki

hanga ‘o tuhani mei ai ka ‘oku fakahū mai ‘i he palani ko ení ‘a e fo’i lakanga ko ē ‘e 13 ka ‘oku ‘i ai e lakanga ‘e ni’ihi ‘oku ‘ova ‘i he tahá. Hangē ko e fika fā ko e toko ua ia ‘oku fiema’u ki aí. Ko ‘eku fehu’i Sea kapau leva te tau paasi fakataha kātoa ení ‘oku ‘uhinga ia ‘e ma’u ai pē ‘ū lakanga ia ko ení pē ‘oku to e fakafoki ení ki he PSC pea ‘oku ‘alu atu foki ení ia ko e Lao. Ko e fehu’i pē Sea ke ki’i fakama’ala’ala mai ia mālō.

Tali Minisita Pa’anga ki he fehu’ia ngaahi lakanga kei ‘atā

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea tapu atu mo e ‘Eiki Seá pea mo e Hou’eiki e Kōmiti Kakato. Sea hangē pē ko e fakamatala ko ia na’e ‘osi fai ‘anenaí ki he ngaahi lakanga ko ē ‘oku te’eki ke fakafonú pē ko e *vacant post*. ‘Oku taimi ko ē ‘oku te’eki ai e ‘Esitimetí ‘oku fakapa’anga pē ‘Eiki Sea ka ko e taimi ko ē ‘oku ngāue’i aí ‘oku ‘i ai e founa ngāue ‘oku ‘osi tu’utu’uni pē ke ngaue’aki pe, pea ‘oku ‘osi fakahoko pē ia. ‘A ia ko e takitaha fakahoko mai ‘e he CEO ko e ngaahi lakanga ení ‘oku fiema’u ‘aupito *critical post* pea ‘omai pea mo e *justification* ki ai ki he fo’i kōmiti ia ‘oku kau ki ai ‘a e PSC ko e CEO ‘a Fale Pa’angá mo e kau mēmipa kehe ke nau fakapapau’i. Pea ko ‘enau tali pē ko iá ‘Eiki Sea pea ‘oku toki ‘ohake ai pē ia ki he Komisoní ‘o faka’osi mai ki Fale Pa’anga hono tali pea toki fakapa’anga. Pea kapau leva he ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi lakanga ia ‘oku ‘osi ‘omai pea fai hono fo’i sivi ko ení ‘oku ‘ikai tali ia he fo’i me’asivi ko ení pea ‘oku ‘ikai ke tali ia ke, he ‘oku ‘ikai ke tali ia ke fakahū e tokotaha ko iá pea ‘oku tuku pē siliní ia ‘Eiki Sea. Pea ‘oku founa ngāue ko ení ‘oku fai tatau pē ia ki he ngaahi potungāue kātoa ‘a e Pule’angá. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Mahino ‘aupito e founa ngāue ko ē ‘o e pa’angá hono fokotu’utu’u.

Tokanga ke vahevahe tatau ‘a e ngaahi faingamalie ma’u he kau ngāue

Māteni Tapueluelu: Ko ia Sea ko ‘eku ‘uhinga pē au Sea ‘a ia ko e ngaahi palani kehé ‘oku ‘i ai ha ngaahi fiema’u vivili lakanga ai tatau mo ē pe ko e potungāue pē ení ‘oku ‘omai ai ‘a e ngaahi fiema’u vivili ko ē ? Ko e ‘uhingá pē ko ‘eku ‘uhinga pē au Sea ke *fair* ki he ngaahi potungāue kehe. Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ‘ikai ke u ma’u ki he palani fakaikiiki ko ení ‘a e potungāue ‘a ení ko ení ‘oku fakahū maí ‘enau *corporate plan* ka ‘oku ‘osi maau pē ‘a e potungāue kātoa ia mo ‘enau ngaahi lakanga ‘oku lolotonga faka’osi’osi hono fakakakato he taimi ní mo ‘enau ngaahi lakanga ‘oku toe he ta’u fakapa’anga hokó ‘oku nau fiema’u ke fakafonu pea na’e ‘osi fakakakato pē ‘ū fiema’u ia ko iá he taimi na’e fai...

<002>

Taimi: 1556-1601

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... hono alea’i mo e pōtalanua ki he ‘esitimetí, ka ‘oku tonu ke maau pē ai ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamālō au ki he ‘Eiki Minisitā he fakama’ala’ala ‘oku fai mai. Ko e kongā e ‘uhinga na’a ku fehu’i ai Sea, he na’e ‘i ai e ki’i fiema’u ia he Potungāue Polisi, te tau toki a’u pē ki ai, ka na’e hā ia he’enu kole palani ko ē he ta’u kuo ‘osi. Ko e ngaahi *post* kole ‘e 50 he ta’u fakapa’anga lolotonga pea 50 leva he ta’u fakapa’anga hoko. Ka ‘oku ou faka’amu pē Sea ‘e vahevahe tatau ‘a e ngaahi faingamālie ‘o hangē ko e fokotu’utu’u ko ē ‘oku fai mai ko ē. Mālō e ma’u faingamālie ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ngali kuo ...

Fokotu’u ke tali Vouti ‘Ofisi Palēmia pea na’e poupou’i

‘Eiki Palēmia: Fokotu’u atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha poupou, (poupou).

Vouti Potungāue Pa’anga

Sai, mālō Hou’eiki, kuo tali e Vouti Fika 7. Tau hoko mai leva ki he Fika 8, Potungāue Pa’anga, fokotu’u ai mo hono kaveinga mo e Saame 23, ko e ‘uluaki e kongā. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti. Sea ko e Saame huluhulu ena mo e tokoni ki he Saame 91, Saame 23, veesi 1, Ko hoku tauhi ‘a Sihova, ‘e he’ikai te u māsiva.

‘Eiki Sea ko e founga vahevahe ko ē he’etau nofo fakafāmili ko e me’atokoni. Ko e taimi lahi ‘oku fai ia ‘e he ngaahi fā’ē hono faka’inasi ‘a e mēmipa kotoa pē e fāmili ke kakato, mo nau ‘inasi ‘i he me’a kuo teuteu ‘e he fāmili. Pea ‘oku anga maheni pē ai ‘Eiki Sea, kapau leva ‘oku ‘i ai ha nounou pē fusimo’omo pea ‘oku fa’a hala e fā’ē he taimi lahi. Ko e taimi faingata’a ko eni ‘Eiki Sea ‘o e COVID-19, ‘oku fai leva ‘a e vahevahe ia ‘e he Tamai pē ko e ‘ulumotu’a ko ē ‘o e fāmili. Pea ‘oku ‘i ai foki ‘etau lea Tonga ‘oku pehē, ko e kovi he me’a moho. ‘Eiki Sea, ko hono fakatonu mai ko ē ki he ‘aho ni, ko e me’a ia ‘oku ui ko e fakapotopoto. He ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngafa fatongia ia ‘i he hala fononga ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo pē ‘e hoko mai. Ko ‘ene hoko e ngaahi ‘apisia kuo pau ke fai e tufotufa ki he ngaahi tokoni kotoa pē, ka ‘oku ‘i ai pē me’a ‘e tuku ko e ‘uhinga ko ha ngaahi fatongia na’a ngalo.

‘Eiki Sea ko e ‘esitimetri ‘a e Potungāue Pa’anga, ko e ‘esitimetri pē ia he Potungāue ‘a e Pule’angá ‘oku hiki lahi taha. Pea ko e fehu’i, ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku hiki lahi taha ai ‘a e ‘esitimetri ia ‘a e Potungāue Pa’anga. Ko e ngaahi tali ki ai ‘Eiki Sea, ko ‘eku ‘uhinga ‘oku hiki ai ‘a e ‘esitimetri ‘a e Potungāue Pa’anga. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fatongia fakatauhi pa’anga ia ‘o e ‘oku ne fua fakalukufua ma’a e fonua pea mo e kakai, ko hono ‘uhinga ia. Pea ‘oku ‘i ai e ngaahi fatongia ia ko e fatongia angamaheni pē ia ‘o hangē ko eni. Ko e totongi atu hotau ngaahi mo’ua, hotau ngaahi nō ki tu’apule’anga. Ko e ta’u fakapa’anga 20/21, ‘oku hiki hake ai hotau mo’ua ‘aki ‘a e 6 miliona. ‘A ia ko e ngaahi ‘uhinga ia ko ē ‘oku hiki ai ‘a e ‘esitimetri ‘a e Potungāue Pa’anga.

Ko e Potungāue ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi va’a lalahi ai ‘e 10, he ‘ikai ke u to e lave au ki ai he ‘oku fakaikiiki pē ia ‘i he palani ngāue ‘a e Potungāue pea ko honau tefito’i fatongia e

Potungāue Pa'anga ko hono fale'i e Minisitā pea mo e Pule'angá ki he tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua, hono leva'i fakalukufua 'a e langa fakalalakaka 'a e fonua fakatatau ki he ivi fakapa'anga 'oku ma'u.

Ko e kau ngāue 'Eiki Sea 'i he Potungāue ni, 'oku fe'unga ia mo e toko 200 'a e kau ngāue he Potungāue, 174 kātaki, 'i ai pea mo e ngaahi *vacancies* 'e 22. Ngaahi ta'u 'e ua kuo 'osi 'Eiki Sea, na'e to e fokotu'u ai 'e he Fale Pa'anga honau va'a ko ē Ha'apai pea mo 'Eua. Ngaahi savea atu ko eni kimui ni, 'oku fiefia lahi 'aupito e kakai e fonua ki hono to e fakafoki e fatongia angamaheni pē ia 'o e Fale Pa'anga ke fakahoko ki he kakai pea pehē foki ki he ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá.

Ko e ongo fatongia ko eni 'oku fua ki Niuatoputapu mo Niuafou Sea, fakahoko ia 'e he Pangikē Fakalalakaka he taimi ni, ta'u eni 'e 5. Lolotonga fai e sio ki ai e Potungāue ...

<003>

Taimi 1601-1606

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ke vakai'i pē 'oku *review* 'a e ngaahi 'a e founa ko ia, pea 'oku ngalingali 'Eiki Sea, 'e to e fokotu'u mo kamata 'a e Fale Pa'anga 'i Niuafou pea mo Niuatoputapu 'i Sanuali 'o e ta'u kaha'u.

'UHINGA KI HE HIKI PATISETI POTUNGĀUE PA'ANGA KAU AI KUMI HA 'OFISI KI HE TEUTEU LANGA FALE ALEA FO'OU

Ko e ngaahi hiki ko eni 'i he Potungāue 'Eiki Sea, 'oku kau ai 'a e teuteu ko eni ki he langa ko eni 'o e Fale Alea fo'ou, kuo pau ke to e kumi ha feitu'u ke hiki ki ai 'a e ngaahi 'ofisi ko ia 'Eiki Sea, vahe'i ai 'i he 'esitimetri 'a e pa'anga 'e 1 miliona, ko e 'uhingá ko e teuteu ko ia ke kapau 'e fakahoko ai pē ngāue ko ia 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai pea mo e 'inasi 'o e Pule'angá 'Eiki Sea, ko e 'uhingá ko e ngaahi *project* lalahi ko ē 'oku fakahokó hangē ko e teuteu ke kamata 'a e ngāue ki he hala fakakavakava, pea mo e ngaahi *project* kehe 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 1 mo e poini miliona. Ko e ngaahi *scheme* ko eni ki he *welfare* ke tokoni'i 'a e kau vaivai, pea mo e kau faingata'a'ia, fe'unga katoa ia pea mo e 1.2 miliona. Ko e ngaahi nō ki he mo'ua fakalotofonua fe'unga ia mo e poini 'e .6, 'a ia 'oku nau fakakātoa ko ē 'Eiki Sea 'a e hiki ko eni 'i he patiseti 'oku fe'unga ia pea mo e 10.6 miliona 'i he patiseti ko eni 'a e Potungāue.

Ko hono fakaikiiki Sea 'a e ngaahi polokalama 'oku 'omai lelei pē ia 'i he patiseti pea ko e faka'osi 'Eiki Sea 'oku 'i ai pea mo e 5 miliona, 'a ia ko e pēseti 'e 1 pē ia 'Eiki Sea 'o e katoa ko ē 'o e patiseti 'a ia 'oku to'o ai 'a e 5 miliona, 'o tauhi pē ia 'i Fale Pa'anga, kā lolotonga leva 'a e lele ko ē 'a e ta'u ngāue, pē ko e ta'u fakapa'anga, kuo 'i ai ha fa'ahinga fiema'u fakatupu tu'upakē pē ko e tupukoso, pea 'oku ala leva 'a e Fale Pa'angá 'a ia ko e ki'i kato pē eni pē ko ha ki'i 'oa, 'oku tuku tafa'aki pē ke ngāue 'aki 'e he Minisitā Pa'anga kā 'i ai ha ngaahi me'a fakatu'upakē na'e 'ikai ke 'i ai ha 'amanaki ki ai. Tu'utu'uni 'a e lao 'Eiki Sea, ke tuku ha pēseti 'e 5 kā ko e ngaahi ta'u kuo hoko mai kuo tau sītu'a mei ai, na'e fe'unga pē pēseti 'e taha, 'a ia 'oku 'i he 5 miliona, pea ke vahe'i 'o tuku mavahe, pea kapau 'e hoko ha ngaahi fiema'u makehe pehē pea 'oku toki kole pē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he Kāpineti ke fakapa'anga pea mei he pa'anga ko eni 'a ia 'oku fa'a 'iloa pē 'i he lea fakapilitānia ko e *contingency fund*, 'a ia ko e ngaahi me'a 'oku tuku

talifaki pa'anga 'oku tuku talifaki, ko e 'uhinga ko ha ngaahi fiema'u ki he kaha'u na'e 'ikai ke fai ha 'amanaki ki ai.

'A ia ko hono 'i ai mo e kongā lahi 'o e silini 'oku ma'u ki hono *funding* ko eni 'o e 'esitimetri ko eni 'a e Potungāue Pa'anga 'Eiki Sea, ko e kongā lahi 'oku fakapa'anga fakalotofonua pē ia, ko e kātoa ko eni 'o 'etau pa'anga ko eni 'oku meimei ma'u mai ko eni ki he *development* 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 49 miliona, 'oku fakamā'opo'opo kātoa pē ia kuo pau ke hū mai ki Fale Pa'anga, pea toki tufaki atu ai ki he ngaahi Potungāue kehe. 'A ia ko e fakamā'opo'opo pē ia 'Eiki Sea 'a e 'esitimetri 'a e Potungāue Pa'ange, pea 'oku ou fiefia pē ke tali ha ngaahi fehu'i 'Eiki Sea, mālō 'a e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. ... Fakafofonga.

Siaosi Pōhiva: Sea, kae'uma'ā 'a e Hou'eiki, Sea, me'a pē eni ia 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni, pea mahino pē 'a e ngaahi fiema'u ia hangē ko e *debt management*, totongi 'etau ngaahi nō. Ko e 8 miliona pē ia 'oku hiki 'aki. 'Oku 'i ai 'a e me'a lalahi 'e ua 'oku ou fakatokanga'i heni, pea 'oku ou faka'amu ke fai ha fakaikiiki 'aupito ki ai. Sea ko e totongi koloa mo e ngāue, peesi 137, 'i he ta'u fakapa'anga 2018/19, na'e 9 miliona tupu pē, ko e 'esitimetri ko ē 'i he 2019/20 na'e 13 miliona, ko e fakaangaanga ena ia ko e 9 miliona ...

<005>

Taimi: 1606-1611

Siaosi Pōhiva : ... 'i he 'esitimetri ko ia 'o e 2021, hiki 'aki e peseti 'e 600 Sea, mei he 9 milionā ki he 63 miliona, 63.5 miliona. Ko e totongi koloa ia mo e ngāue Sea. Mahino pē kia au 'oku ai e fakamatala ki he ngaahi fengāue'aki holo ki he hiki holo 'a e teuteu e langa e Fale Aleá. 'Oku 'ikai ke u tui Sea 'e 'alu 'o a'u ki he fu 'u lahi pehē fau, 'a e fakamole ko eni ki he totongi koloa mo e ngāue. Ko e hiki ia ko eni 'oku ki'i faka'ohovale ia, 'a e hiki 'aki e peseti 'e 600. Ko hono uá e me'a 'oku ou tokanga ki ai, ko e ngaahi koloá ...

'Eiki Minisitā Ako : Kole pē mu'a Sea ke 'omai angé e peesi kātaki Fakafofonga.

Siaosi Pōhiva : 137. Ko e ngaahi koloa pē ko e *assets*, 'oku hiki 'aki 'a e peseti 'e 100 mei he 6 milionā ki he 12.2 miliona. 'Oku ... ko e ngaahi hiki lalahi eni 'oku makehe atu ia mei he *pattern* 'o e 'ū hiki ko ē Sea, kae tautautefito ki he totongi koloá mo e ngāue. 'Oku 'ikai ke u fu'u 'ilo lahi ki he fakaikiiki 'o e hiki ko iá. Faka'amu pē 'e to e lava 'o fakaikiiki mai, ko e hiki peseti 'e 500. Ko e 63 miliona eni, 'oku fai'aki 'a e totongi koloa mo e ngāue. 'I ai pē fanga ki'i me'a ka 'oku ou loto pē ke 'uluaki fakama'ala'ala mai ē Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga. Kole ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke fai ha tali ki he fehu'i ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, ko u fakamālō atu ki he fehu'i. Ko u kole atu pē 'Eiki Sea ke faka'atā pē mu'a e Hou'eiki ke fai mai e fehu'i, ko eni 'oku ou lolotonga fakamā'opo'opo 'a e 'ū fiká ke u sio ki ai. Ka u fakamā'opo'opo 'a e talí pea u toki tali fakataha, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Siaosi Pōhiva : Ko e ki'i fehu'i 'e taha Sea, mahino ko e *debt management* ko e 8 miliona. 'A ia ko e tu'u ko ia 'etau mo'ua fakavaha'apule'angá, tau mo'ua ko ia ki tu'apule'angá, ngalingali 'oku toe ta'u 'e fiha mei heni, pea 'osi atu e fu'u mo'ua ko iá, pea mo e ..'oku 'i ai pē ki'i me'a heni fekau'aki mo e *subsidy*. Peesi 147 'oku ki'i lahilahi 'a e 'asi 'a e ngaahi tokoní *grants* mo e *transfers*. Peesi 147 'oku 'i ai 'a e me'a'ofa fakangāue ko e pa'anga 'e 4 miliona hiki 'aki ia 'a e meimei peseti 'e 100. 'I he peesi 148, 'io *sub-programme 5* ngaahi ngāue makehe pē ko e *special project*. Ko e *special project* ko ení, 'oku 'i ai pē fanga ki'i fakaiikiiki 'oku 'omai heni Sea. Ko e fehu'i pē pē ko e me'a angamaheni eni, pē ko ha toki fo'i polokalama fo'ou, he 'oku ki'i lahilahi e silini aí 'oku pa'anga 'e 26 miliona eni. 'Io, ko ia, 'oku hiki 'aki 'a e 1 miliona tupu.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, ki'i fakamolemole pē ke ki'i tokoni mai 'a e Fakafofongá. Ko e ki'i fo'i vouti fika fihá ia, 'i he peesi pē ko iá. Kapau te ke me'a ki he peesi 1 'oku 'i ai e 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 ...

Siaosi Pōhiva : *Sub-programme 5* eni.

'Eiki Minisitā Ngoue : *Sub-programme 5?*

Siaosi Pōhiva : 'Io, ko ia. Ngaahi ngāue makehe

'Eiki Minisitā Ngoue : Ka 'oku ai e ki'i fika he tafa'akí ke ke fakapapau'i ia mei mu'a 'i he kamata'anga pē 'o e patisetí, 'oku 'i ai 'a e fo'i vouti ko iá pea ko hono pa'angá fakakātoa ia, pea ko hono *breakdown* 'o e pe'anga ko iá, 'o 'alu ko ē ki he ngaahi *administration*. Kau ia he me'a na'a ku fu'u tokanga 'aupito he ta'u kuo 'osí, ko u ki'i tangutangutu pē heni 'o sio, ke u muimui'i he 'oku ou fu'u tokanga 'aupito 'aupito ki he ngaahi pa'anga ko ena 'oku ke me'a ki aí he na'a ku fehu'i he ta'u kuo 'osí, 'io, fekau'aki mo e silini ko iá. Ko u 'ohovale au ia ko u sio hifo mo au ia ki he Fale Pa'angá, he ta'u kuo 'osí na'e 'osi a'u 'a e pa'angá a'u ki he kau vāhenga mālōlō na'e ai mo e *grant* na'e 'ave ki he sipoti ko e 4 miliona 1 kilu 1 mano 2 afe, ko e fu'u pa'anga foaki 'atā'atā pē ia 'i he 77 miliona ko ia 'a e fonuá he ta'u kuo 'osí. Ko e 'uhingá ke ki'i fakamā'opo'opo angé kau muimui'i angé, he 'oku mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai e Feitu'ú na...

Siaosi Pōhiva : Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko e taha e ...

<008>

Taimi: 1611-1616

'Eiki Minisitā Ngoue: ... pa'anga 'oku ou ki'i sio ki ai 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Pa'anga ki he kau faingata'a'ia na'e 'ave he ta'u kuo 'osi e 1 miliona. 'I ai mo e pa'anga ki he kau toulekeleka ko e 4 miliona, *project* ko e ua miliona. Ko e 'ū me'a ko eni ko u lolotonga hiki 'oku te'eki ai pē mato'o ia mei hoku 'atamai ka ko u muimui'i he ko e me'a ko eni nau 'eke he ta'u kuo 'osi pea pehē pē kau Minisitā tau pāloti tau pāloti ka 'oku totonu ke tau muimui'i lelei heni 'o hangē ko e me'a ko ena 'oku fehu'i he Fakafofonga Fika 1 fo'ou foki e Fakafofonga Fika 1 ia kae tuku ke

fanongo e toenga ho’o kau Fakafofonga ki he me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ‘aki he na’u feinga atu he ta’u kuo ‘osi kae ‘ikai pē ke fakatokanga’i e me’a ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Taukave Pule’anga ‘ikai ha me’a ‘e fūfū he ‘Esitimeti

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki Kōmiti Kakato. ‘Eiki Sea ‘oku kole atu pē ki he Hou’eiki ‘oku, ko e ‘ū polokalama mo e fakaikiiki ko ē e polokalama ‘oku ‘omai kātoa pē ai ‘Eiki Sea ‘i he ki’i nouti ko ē ‘i lalo ‘i ho ‘esitimeti ‘a e silini ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘ū polokalama ko ē ‘i ‘olunga ‘a ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e fakapulipuli ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘osi, nau hanga pē ‘o ‘omai kātoa e fakaikiiki ‘i lalo he ki’i, ‘i he patiseti pē. Pea ‘oku fai pehē kotoa pē ia ki he ‘ū Potungāue kehe.

Siaosi Pōhiva: Sea, ki he natula e me’a ko e Fika ē, kapau ‘e hiki ‘aki ha pēseti ‘e 100 ‘oku ki’i faka’ohovale. Ko e hiki ‘aki eni ia e pēseti ‘e 600 Sea. ‘Oku mavahe atu ia he faka’ohovale. ‘Oku fiema’u Sea ke ki’i ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, fakamolemole pē ki he Fakafofonga he’eku tu’u ko eni ko u sio hifo ki he me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai. Sai hono tuku ‘i Fale Pa’anga, ke me’a ki he ta’u kuo ‘osi, tufa ia ki he ngaahi Potungāue ko e hā e ‘ū me’a e ‘ū Potungāue ke fai ‘aki e silini ko ia? Tuku ‘i Fale Pa’anga koe’uhī ka tau vakai kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fiema’u ‘i Fale Pa’anga pea toki ‘omai ‘a e silini ko ia ki he ngaahi *administration* pē ko ha fiema’u ‘Eiki Sea, tonu ‘aupito ‘aupito ‘aupito hono tuku he ko u sio hifo ki he me’a ko eni ki he patiseti motu’a ko e, ‘oku ‘ia au kotoa e ‘ū patiseti ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku fu’u kehe ange ‘a e me’a, ‘e Fakafofonga Fika 1 kehe ange fo’i tufa ia he ta’u kuo ‘osi.

Siaosi Pōhiva: Sea ‘oku ‘ikai ke u tokanga au ki he tufa ta’u kuo ‘osi ko u tokanga au ki he tufa ko eni he ta’u ni.

'Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai ‘oku ‘ikai ke fai ha tufa ia he ta’u ni tuku pē ia ‘i Fale Pa’anga. Pau ange ia. Sai ange ia.

Siaosi Pōhiva: Sea ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko e tufa hono ‘ave ki ai ‘ū Potungāue ‘a ē na’e fai ko ē ‘oku ou kei tānaki pē ‘ū la’i pepa ko ia ke ke me’a ki ai kapau te u me’a te u toki ‘oatu ‘a nai ke ke me’a ki ai. Kapau te u me’a te u toki ‘oatu ‘a nai ke ke me’a ki ai pea ke toki fai ho’o ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā mo e Fakafofonga ka ko ‘etau taimi tau toki hoko atu ‘apongipongi. Tau liliu ‘o Fale Alea. ([Liliu ‘o Fale Alea he 4pm](#))

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Tolo e Falé ki he 10:00 'apongipongi.

Kelesi

(Fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea)

<009>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki he Fale Alea 'o Tonga